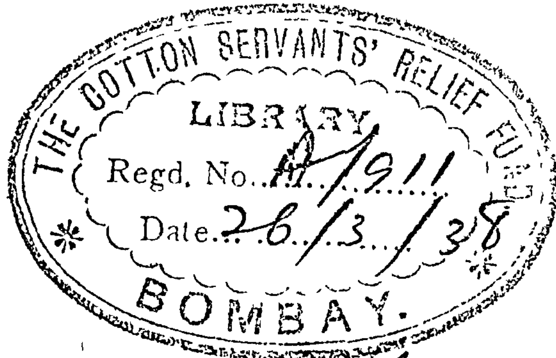
બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયકૃત

રજની

અનુવાદક

મોહનલાલ મકનદાસ મહેતા

ભગવાનલાલ ગિરિજાશંકર ભટ્ટ

THE COTTON SERVANTS' RELIEF FUND
LIBRARY
Regd. No. 11/911
Date 26/3/38
BOMBAY.
Replaced on 24/1/42

સચિત્ર બીજી આવૃત્તિ

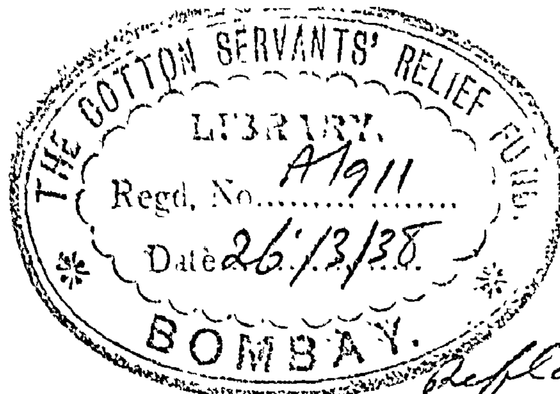
એક રૂપિયો

મૂળશંકર સોમનાથ ભટ્ટ
નંદભુવન, રાવપુરા, વડોદરા

34569

આવૃત્તિ પહેલી, ૧૯૧૫
આવૃત્તિ બીજી, ૧૯૩૧

મુદ્રક.
હાથીભાઈ નાથાભાઈ
બરોડા પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, વ

Replaced on 24/1/4.

ઋણ સ્વીકાર

મારા બંને મુરબ્બી અનુવાદકોએ રજની ફરી છપાવવાનો તેમનો હક મને આપી મારી ઉપરના એમના અનેક ઉપકારોમાં ઉમેરો કર્યો છે તેની અહીં જાહેર નોંધ લેતાં મને સહજ આનંદ થાય છે.

મૂળશંકર સોમનાથ ભટ્ટ

મળવાનાં મુખ્ય ઠેકાણાં

પ્રકાશક પાસેથી, નંદભુવન, રાવપુરા, વડોદરા.
પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ. વડોદરા.
આર. આર. શેઠની કું., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.
ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રીચીરોડ, અમદાવાદ.

ગ્રંથકર્તાની પ્રસ્તાવના

'રજની' પહેલાં 'બંગદર્શન'માં પ્રસિદ્ધ થઇ હતી. હમણાં બીજી વાર છાપતી વખતે એટલો બધો ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે કે આને નવું જ પુસ્તક કહી શકાય. ફક્ત પ્રથમ ખંડ પૂર્વવત્ છે; બાકીના ભાગમાંથી કેટલુંક મૂકી દેવામાં આવ્યું છે, કેટલુંક બીજે સ્થળે મૂક્યું છે, અને ઘણું ફરી વાર લખવામાં આવ્યું છે.

લૉર્ડ લિટન પ્રણીત Last Days of Pompeii નામની ઉત્કૃષ્ટ નવલમાં નિદિયા નામે એક 'આંધળી ફૂલવાળી' છે; રજની તેના સ્મરણથી સૂચિત થઇ છે. જે માનસિક કે નૈતિક તત્ત્વોનું નિરૂપણ કરવાનો આ ગ્રંથનો ઉદ્દેશ છે, તે અંધ યુવતીના પાત્રદ્વારા વિશેષ સ્પષ્ટ કરી શકાય એમ ધારીને, એ મૂલ ઉપરથી રજનીનું ચારિત્ર સરજવામાં આવ્યું છે.

વાર્તાનો મોટો ભાગ કોઇ સ્ત્રી કે પુરુષ પાત્રના આપવીતીકથનદ્વારા ગૂંથવો એ પદ્ધતિ પ્રચલિત રચનાવિધાનમાં ઘણુંખરું જોવામાં આવતી નથી, પરંતુ એ પદ્ધતિ નવીન નથી. વિલ્કી કોલિન્સકૃત Woman in White નામની નવલમાં આ પદ્ધતિ પહેલાં અખતિયાર કરવામાં આવેલી. એ પ્રથાનો ગુણ એ છે કે જે વાત જેને મોઢે સાંભળવી ગમે તે વાત તેને જ મોઢે કહેવરાવાય. વળી આ પ્રથાનું અવલંબન કર્યું છે એથી કરીને, આ વાર્તામાં જે કંઇ અનૈસર્ગિક કે ચમત્કારિક બાબતો આવે છે તેની જવાબદારી મારે શિર રહેતી નથી.

બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય

પ્રવેશક

આ નવલમાં ચાર જ પાત્ર છે. બંકિમચંદ્રની નવલોમાંથી એકેમાં વિવિધ પાત્રોની મોટી સંખ્યા કે અનેક ચિત્રવિચિત્ર તંતુમય કથાજાલ જોવામાં આવતી નથી. એની કેટલીક નવલોમાં કંઇક ઐતિહાસિક વસ્તુ આવતું હોવાથી એને બંગાળાનો-હિન્દનો-સ્કૉટ કહેવામાં આવે છે ખરો; પરંતુ એમ તો આપણા "ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર" શાંત રસે ગાઇ સંભળાવનાર દલપતરામને તમામ જામેલી સત્તાની સામે આત્માના પરમ ગૌરવના સનાતન બંડનો વાવટો ભૂતળથી વ્યોમશિખર સુધી સ્થિર રોપનાર ઉચ્છૃંખલ વીરોના અગ્રણી મિલ્ટનની સાથે સરખાવવામાં નથી આવ્યા શું ? એવી સરખામણીઓનો અર્થ એટલો જ છે કે અંધ કવિઓમાં મિલ્ટનનું અને ઐતિહાસિક નવલકારોમાં સ્કૉટનું જ નામ જગતને મ્હોંએ સૌથી પહેલું ચ્હડે છે. જેન ઑસ્ટેનની કૃતિઓ વિષે સ્કૉટે પોતે કહ્યું હતું : મારાં ગાજવીજ, મારા શોરબકોર, એ બધું તો ઠીક, પણ આ કલા તો ઑર જ છે. બંકિમની કલા પણ સ્કૉટ અને જેન ઑસ્ટેન એ બંનેનાથી તદ્દન જુદા પ્રકારની છે. સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ તંતુઓથી એ જે વેલબુટ્ટાનો અલંકાર હિંદુ સંસારના પટ ઉપર ઉપસાવે છે તે એટલો તો આછો, કોમલ, અને નાજક હોય છે કે તે સામાન્ય દૃષ્ટાઓને કદાચ આકર્ષી પણ શકતો નહીં હોય-તેઓ કદાચ જોઇ પણ ન શકે એવો તે પારદર્શક હોય છે, જુવે તો પણ તેની એમને મન કંઇ કીંમત ન વસે એવો તે સ્વલ્પ હોય છે; પણ જેને જેને તે આકર્ષે છે, તેઓ તેને જેમ જેમ વધારે લક્ષપૂર્વક જુવે છે, તેમ તેમ તેમાં તેમને ચિત્તના સ્થાયી રાગોના પાકા રંગ, ચારિત્રવિકાસનાં સનાતન તત્ત્વોનું ગંભીર નિરૂપણ, અને સદાચાર દુરાચારનો સામાન્ય મનુષ્યોને સમજવો પણ મુશ્કેલ પડે એવો પરમ દયાળુની સાથે સાથે

અત્યંત દૃઢ કલાન્યાય, એ ત્રણે એક બીજામાં સુંદર રીતે સાંકળી લીધેલાં જોવામાં આવે છે.

'રજની'માં કથા બહુ ઓછી છે, પાત્રો ચાર જ છે, અને વળી કર્તાએ દરેક મૂલ પ્રકૃતિ અને તેના વિકાસના નિરૂપણને માટે આધ્યાત્મિક પૃથક્કરણ પદ્ધતિ અને દરેક પોતાની આપવીતી જાતે કહેતો આવે તેમ તેમ નવલકથા ગુંથાતી જાય એ શૈલી સ્વીકારેલી છે. આથી કરીને 'કમલાકાંતેર દફ્તર', 'કૃષ્ણકાન્તેર વિલ', 'રાજસિંહ', કે 'વિષવૃક્ષ' જેટલી 'રજની' લોકપ્રિય નથી થઇ. ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં એ 'બંગદર્શન' નામના બંકિમચંદ્રના માસિકમાં કટકે કટકે પ્રથમ પ્રકટ થઇ અને તે પછીને વર્ષે ઘણા સુધારા વધારા સાથે પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ થઇ, ત્યારથી આજ સુધીમાં એ આવી પદ્ધતિ અને શૈલી છતાંયે આટલી પ્રસરવા પામી છે એ જ કર્તાની પ્રતિભા અને વર્ણનશક્તિનો વિજય ગણવાનો છે.

વર્ણનોની રસિક મોહકતામાં તો આ નવલ એક ગદ્યકાવ્ય જેવી છે અને એની બીજી કોઇ કૃતિ કરતાં ઉતરે એવી નથી. રજની જન્માંધ હતી; છેક બચપણમાં એનાં માબાપ મરી જતાં એ બીચારી અત્યંત નિર્ધન અને ફૂલ વેચવાનો ધંધો કરી મહાકષ્ટે પેટ પૂરતું પામનાર માસામાસીને પનારે પડી હતી; કુદરતે આપેલી શક્તિઓનો અંધાપાના કુદરતી એકાંતમાં વિકાસ થતાં જે શિક્ષણ મળે તે શુદ્ધ કુદરતી શિક્ષણ જ તે પામેલી હતી. પણ અંધાપાની કાચલીમાં સુરક્ષિત હોવાથી જ જાણે વધારે સ્પષ્ટ અને લોકોત્તર પ્રકાશવાળું જે સરલ ઉન્નત અને દૃઢ આંતર જીવન એ એકલી જ અનુભવતી હતી તેનું વર્ણન; ફૂલોથી એને થતા આનંદોલ્લાસનું વર્ણન; શબ્દ, સ્પર્શ અને ગંધની એની તીવ્ર સંવેદનાનું વર્ણન; શબ્દબાણ અને સ્પર્શબાણથી એને એકાએક ઉદ્‌ભવેલા પ્રેમોન્માદનું વર્ણન; પોતાના એકાકીપણાના દુઃખનું વર્ણન; દાવંગલતાના સંસારનું અને ચારિત્રનું એનું વર્ણન; હીરાલાલ

સાથેના એના પ્રવાસનું વર્ણન ; અને છેવટ એણે પોતાને તજી જતા હીરાલાલને પોતાના હાથમાંની લાકડી છૂટી મારી અને પછી જીવતા રહેવાની ભૌતિક પ્રેરણા છંડાતી ન હતી તે છતાં ગંગાજીના જલમાં પોતે આગળ આગળ વધતી ચાલી તેનું વર્ણન ; એ સર્વ ઉષાપ્રકાશમાં જાણે મૃદુ મૃદુ ગાન-વહન કરતાં નિર્મલ પાણીનાં અવિનશ્વર ઝરણાંઓ જેમ પોતાની મેળે વાંકાચુંકાં વળતાં જાય છે, તેમ એ દરેકમાં ઘટતે સ્થળે ઘટતા જ માપમાં હર્ષ, શોક, આશા, નિરાશા, સ્મિત, અરુચિ, તિરસ્કાર, ક્રોધ, હાસ્ય, મુંઝવણ, દુ:ખ અને મોહના વિકાર ભળતા આવે છે. કરુણ-રસની પરિસીમા કર્તાએ રજની ડૂબતી હતી તે ઘડીના વર્ણનમાં મૂકી છે. પણ તે એ બનાવના રજનીના પોતાના કથનમાં નહીં ; સંન્યાસી શચીન્દ્રને યોગનિદ્રા આપી તેની ઉપર જે વ્યક્તિનો અજ્ઞાત પણ સૌથી વધારે પ્રેમ છે તે રજનીનાં-એ ડુબતી ક્ષણમાં જ દર્શન (આત્માની વિશ્વદૃષ્ટિ વડે) કરાવે છે ; તે અનુભવના એના પોતાના પ્રથમ કથનમાં પણ નહીં, પરંતુ પછી આ હઠપ્રયોગથી હલાવી નાંખવામાં આવેલું મસ્તિષ્ક રોગાનુકૂળ સંસ્થિતિમાં આવી પડતાં ઉદ્‌ભ્રાંત થઇ જઇ બધો વખત એ ને એ પ્રત્યક્ષ દેખ્યા કરે છે તેના વર્ણનમાં :—

"અકસ્માત્ સેઇખાને, પ્રભાતવીચિવિક્ષેપચપલા કલકલનાદિનિ નદી વિસ્તૃતા દેખિલામ—જેન તથા ઉષાર ઉજ્જ્વલ વર્ણે પૂર્વદિક્ પ્રભાસિત હઇતે છે—દેખિ સેઇ ગંગાપ્રવાહ મધ્યે, સૈકતમૂલે, રજની ! રજની જલે નામિતે છે. ધીરે, ધીરે, ધીરે ! અંધ ! અથચ કુંચિતભ્રૂ, વિકલા, અથચ સ્થિરા ; સેઇ પ્રભાત શાંતિશીતલા ભાગીરથીર ન્યાય ગંભીરા, ધીરા, સેઇ ભાગીરથીર ન્યાય અંતરે દુર્જ્ઞેય, વેગશાલિની ! ધીરે, ધીરે, ધીરે, જલે નામિતે છે. દેખિલામ, કિ સુંદર ! રજની કિ સુંદરી ! વૃક્ષ હઇતે નવમંજરીર સુગંધેર ન્યાય, દૂરશ્રૂત સંગીતેર શેષભાગેર ન્યાય, રજની જલે ધીરે-ધીરે-ધીરે, નામિતે છે ! ધીરે રજનિ ! ધીરે ! આમિ

દેખિ તોમાય. તખન અનાદર કરિયા દેખિ નાઇ, એખન એકવાર ભાલ કરિયા દેખિયા લઇ! ધીરે, રજની, ધીરે!

"આમાર મૂર્ચ્છા હઇલ............આમિ દેખિલામ—કેવલ સેઇ મૃદુનાદિની ગંગા, આર સેઇ મૃદુગામિની રજની, ધીરે, ધીરે, ધીરે જલે નામિતે છે. ચક્ષુ મુદિલામ તબુ દેખિલામ સેઇ ગંગા, આર સેઇ રજની. આવાર ચાહિલામ, આવાર દેખિલામ, સેઇ ગંગા, આર સેઇ રજની! દિગંતરે ચાહિલામ,—આવાર સેઇ રજની ધીરે, ધીરે, ધીરે જલે નામિતે છે. ઊર્ધ્વે ચાહિલામ, ઊર્ધ્વે એ આકાશવિહારિણી ગંગા ધીરે, ધીરે, ધીરે વહિતે છે; આર આકાશવિહારિણી રજની ધીરે, ધીરે, ધીરે નામિતે છે."

[જુઓ ભાષાંતર પાનું ૧૨૦].

પુરુષપાત્રોમાં શચીન્દ્રના કરતાં વધારે મહત્ત્વનો અમરનાથ છે. ૧૮૭૦ થી ૧૯૦૦ સુધીની ત્રીશીમાં સુશિક્ષિત બંગાળાના વિચારવાતાવરણમાં જે મોટો ફેરફાર વિવેકાનંદ, બંકિમચંદ્ર અને કેશવચંદ્ર સેન જેવા અગ્રણીઓના પ્રયાસથી થવા પામ્યો છે, તે ફેરફાર પહેલાંના એ બંને યુવાનો છે. બંને ગર્ભશ્રીમંત છે, બંને સુશિક્ષિત છે, બંને સ્વાર્થપરાયણ જડ લાલસાઓના ઉપભોગનું ભરેલું જીવન ગાળે છે, એ ઉપભોગમાં બંને અતિ દક્ષ છે, એ ઉપભોગોથી બંને અતૃપ્ત છે. ખરી શાંતિ, ખરું સુખ, ખરું જીવન શેમાં હશે એ વિષે બંને પશુએના જેવા મૂઢ છે. ઉદરપોષણના એકેને ચિંતા નથી, ને સમય હરે, મન ભરે, નીતિબળ વધારતું જાય, અને આત્માના સ્વાસ્થ્યનો સાક્ષાત્કાર વધારે વધારે સ્પષ્ટ કરાવતું જાય, એવું કંઇ પણ કર્તવ્ય એકેને જડતું નથી. પ્રેમની ભાવનાના ભક્ત છીએ એમ બંને કહેનારા છે, પણ તે કયો પ્રેમ? લિઙ્ગી (Sexual) પ્રેમ, શુદ્ધ પ્રેમ નહીં. વાર્તાની શરૂઆત પહેલાં થોડા વખત ઉપર જ શચીન્દ્રનું પ્રેમપાત્ર—એની પરણેલી પત્ની—મરી ગઇ છે, પણ તેને પિતા, માતા, મોટો ભાઇ,

અને સાવકી મા (લવંગલતા) છે, એટલે પિતાના કુટુંબજાલમાં બંધાયેલો એ દિવસો કહાડે છે, પણ તેથી કંઇ એનું મન ઓછું ખાલી અને ચંચલ ગણવાનું નથી. અમરનાથને કોઇ કુટુંબી છે નહીં, અને જે બાલિકાના રૂપ ઉપર તે મોહ્યો હતો તે (લવંગલતા) ને એ પરણી શકતો નથી, એટલે એ દેશ પરદેશ ભટકયા કરે છે, પણ તેથી એનું મન વધારે ખાલી કે ચંચલ ગણવાનું નથી. બંને નાસ્તિક, બંને સ્વાર્થપરાયણ, બંને વિહ્વલ, બંને એક ઝાડનાં પાન, એક જમાનાનાં બાળક અને સંસ્કારી જળનાં માછલાં એ કારણથી અને એટલે દરજ્જે જ નીતિમાન : રાજકીય સ્વતંત્રતાના એ બંને ઉપાસક, આત્મીય પરતંત્રતાના પૂરેપૂરા નમૂના.

જે બાલાના રૂપ ઉપર પોતે મોહ્યો હતો તે લવંગલતા ઉમરમાં આવતાં બીજાને દેવાઇ, પણ અમરનાથ જેને પ્રેમ કહેતો હતો પણ જે રૂપોન્માદ માત્ર હતો, તેનો તે એવો તો ગુલામ થઇ ગયો હતો કે તેની નીતિબુદ્ધિ મારી જ ગઇ. લવંગલતા એના પિતાના ઘરમાં જે ઓરડામાં સૂતી હતી તેમાં એ મોડી રાતે ખાતર પાડીને પેઠો. લવંગે યુક્તિપ્રયુક્તિથી લોકો એકઠા કરી દીધા. અમરે પહેરેલું ખમીસ મ્હોંએ ઓઢી લીધું એટલે કોઇ તેને પૂરેપૂરો ઓળખી ન શકયું. પણ લવંગે તેના ઉઘાડા વાંસાના મધ્યમાં એક સળિયો લાલચોળ તપાવીને **ચો-ર** એવો બે અક્ષરનો ડહામ દીધો, અને એ ન્હાસી છૂટયો. પવિત્ર વીરયુવતીની આબરૂના જતનને પોતાનો પરમ ધર્મ ગણનારા લોકોએ એ વાત ત્યાં ને ત્યાં દાટી દીધી. અમરનાથ દેશવિદેશ ભટકતો થઇ ગયો; પણ એક મોટો લાભ તો એને તે જ ઘડીથી થઇ ગયો; એના ચંચળ મનમાંના અનીતિના અંકુર ડહમાયા તે ડહમાયા જ.

ડહામ દેનારી લવંગલતા જ્યાં પરણી તે કુટુંબની આગલી પાછલી વિષે નવરો અને ભટકતો ફરતો અમરનાથ પૂરેપૂરો વાકેફગાર બને એ કુદરતી જ છે. એણે દસ્તાવેજી પુરાવા પણ એકઠા કર્યા. લવંગલતાનો

પતિ રામસદય જે માલમિલકત ભોગવતો હતો તે તેના પુત્રોને એક વસિયતનામા ઉપરથી મળેલી હતી. પણ એ વસિયતનામામાં એ માલમિલકત મૂલ એક બીજા માણસને (મનોહર દાસને) ને તેના વારસોને આપવામાં આવેલી હતી, મનોહર દાસ નવારસ ગત થાય તો તે શચીંદ્ર અને તેના ભાઇને મળે એવું તેમાં સ્પષ્ટ લખાણ હતું, અને મનોહર દાસ નવારસ ગત થયો છે એમ માની લેવાઇને તે રામસદયના પુત્રોની થઇ હતી. મનોહર દાસ ગત થયેલો તો હતો જ. એનો વારસ હરેકૃષ્ણ દાસ પણ મરી ગયેલો હતો. પરંતુ અકસ્માત અમરનાથના જાણવામાં આવ્યું કે હરેકૃષ્ણ દાસને તો એક જન્માંધ છોકરી હતી. અમરનાથે નિશ્ચય કર્યો કે એ આંધળી છોકરી જો જીવતી જ હોય તો તેને ગમે તે પ્રકારે હુંઢી કહાડવી. અમરનાથ પોતે તો આ વિષે એટલું જ કહે છે કે નવરા જીવને ચાલો એક મોટું કામ ઇશ્વરે બતાવ્યું. જન્માંધ નિરાધાર છોકરીનું ભલું કરવા મથું એ શું મારા લાયકનું કામ નહીં ? પણ આમાં એના અંતરની વૃત્તિ શી હશે ? શું એના દિલમાં પ્રગટ અપ્રગટ રૂપે લવંગલતા ઉપર વેર લેવાનો હેતુ લેશ પણ નહીં હોય ? કર્તા આ વિષે કંઇ જ કહેતો નથી. લવંગલતા પણ અમરનાથને એમના મેળાપોમાં આ પ્રકારનો જરાયે ઇસારો કરતી નથી. વાંચનારે અમરનાથની આ વખતની માનસિક સ્થિતિ, જેવી ઇચ્છા થાય તેવી કલ્પવી.

આવો નિશ્ચય કર્યા પછી કલકત્તે આવવા નીકળેલો અમરનાથ કલકત્તા પાસેના એક ગામમાં એક સગાને મળવા ગયો. અને સવારમાં ગંગાતીર ઉપરનાં જંગલમાં ફરવા ગયો ત્યાં એણે એક આંધળી યુવતીને એક નીચ જાતના પુરુષના બલાત્કારમાંથી ઉગારી લીધી. આ ભલું કામ કરવા જતાં એ પેલા માણસના ‘ દા ’ ના ઘાથી ઘવાયો તો ખરૂ, પણ એ જ સ્ત્રી રજની નીકળી.

'રજની' ના હવે પછીની વાતના વિભાગમાં સામાન્ય વાંચનારને પૂરતો રસ પડતો જણાતો નથી. અને એની લોકપ્રિયતા ઓછી હોવામાં આ પણ એક કારણ છે. આ બાકીના વિભાગમાં વાંચનારને ગોટો લાગે છે, કર્તા લથડતો લાગે છે, અમરનાથ રજનીને પરણશે એમ કહેવાય છે, શચીન્દ્ર ઉપર રજનીને પરણીને મિલકત જ્યાં ને ત્યાં રહે એમ વેતરવા દબાણ થાય છે પણ શચીન્દ્રને તે રુચતું નથી, લવંગલતા અમરનાથનું જૂનું જૂનું પાપ ઉઘાડું કરતી નથી, રજની કોને પરણવું છે તે ઘણા વખત સુધી બોલતી જ નથી, પોતાની મિલકત લવંગલતાને આપી દેવાનું કહે છે, વગેરે સામસામાં શાં વહનો અથડાય છે તે અધીર સામાન્ય વાંચનારથી કંઇ સ્પષ્ટ સમજાતું નથી. વાર્તા અધવચાળે આવે, પછી તેની ગતિમાં વત્તી વત્તી ત્વરા આવવી જ જોઇએ જે આ આપવીતી કથનની પદ્ધતિમાં કેવળ અશક્ય છે એ એ પદ્ધતિનો અક્ષમ્ય દોષ પણ છે.

કર્તાનાં લક્ષ્ય ત્રણ છે: રજનીના ચારિત્રનું નિરૂપણ, અમરનાથના ચારિત્રનો વિકાસ, અને લવંગલતાના ચારિત્રનો વિકાસ.

આપણે લવંગલતાના તંતુને પકડી આખું ઉકેલીએ. યુવાવસ્થાનો કુદરતી મદ, આર્ય ગૃહિણીનું કુદરતી શીલ, રૂપ અને લક્ષ્મીની કુદરતી હાકમી, ઇશ્વરે આપેલો બુદ્ધિપ્રભાવ, અને એક વિરલ અનુભવની છાપથી બહુ ઉપસી આવેલી આત્મશ્રદ્ધા, એ ઉપરાંત આપણે લવંગલતામાં આરંભમાં શું જોઇએ છીએ ? કંઇ જ નહિ. આ દરેક એનામાં વિશેષ પ્રમાણમાં છે. અને આટલા બધાનો એનામાં સમન્વય છે, એ જ એની વિશેષતા. શચીન્દ્રની માતા હોવાનો ડોળ રાખે છે, નિર્ધન કન્યાઓને પરણાવી દેવાના ઉદ્યમ કરે છે, પણ એ માતૃત્વ ઉપર ઉપરનું છે. પણ પોતાની માની લીધેલી લક્ષ્મી બીજા માલેકની ઠરે છે, અને શચીન્દ્રને અસાધ્ય જેવો રોગ લાગુ પડે છે, એ બે ઘા ઉપરા ઉપર વાગતાં એનું ચારિત્ર વિકસવા માંડે છે, અને એનામાં નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ–પ્રેમપાત્રનું

યથાશક્તિ ભલું (તેનું ઇપ્સિત ભલું, નહીં કે પોતાનું કપોલકલ્પિત ભલું) કરવામાં જ કૃતકૃત્ય થવું એ ભાવના અંકુર ફુટે છે. પોતે વર્ષોથી ભોગવતી આવેલી મિલ્કતની એકાએક વારસ ઠરેલી રજની ઉપર અકારણ પણ ઘણાને કુદરતી થઇ આવે એવી કોપ કે ઇર્ષ્યાની હલકી વૃત્તિ તેને થતી જ નથી. તેના ઉપર ખરેખરી દયા આવે છે. **અમરનાથ** રજનીને લાયક નથી જ એ બુદ્ધિ એ દયાનું પરિણામ છે. એ લગ્ન થાય અને મિલ્કત તેઓ કબ્જે લે એ ભવિષ્ય એને દુઃખકર લાગે છે, તે એથી કરીને પોતાના કુટુંબીઓને દુઃખ થાય તેને લીધે છે, માત્ર પોતાના સ્વાર્થને લીધે નથી. પરંતુ એ લગ્ન અટકાવવાને માટે પણ **અમરનાથનું** છિદ્ર જાતે રજનીને કહેવું એ તો એને નીચપણાનું કૃત્ય જણાય છે, અને એમ કરતાં એ ખંચાય છે. એમ કરવા લલચાય છે ખરી કે ? એમ કરવાની એ **અમરનાથને** ધમકી આપે છે ખરી કે ? કર્તાએ આ વાત બાંધે ભારે રાખી છે. છેવટ સુધી એ એમ કરતી નથી જ, એટલું જ સ્પષ્ટ છે.

પછી તો એના ઉપકારોની દબાયેલી અને એની દયાથી આકર્ષાયેલી **રજની લવંગની** આગળ પોતાના હૃદયનો પડદો ઉઘાડી નાંખે છે. **શચીન્દ્ર** ઉપરનો પોતાનો નિઃસીમ પ્રેમ જણાવે છે. સાથે **અમરનાથે** પોતા ઉપર એવા મોટા ઉપકાર કરેલા છે કે એ ફરમાવે છે તો પોતે એને શી રીતે ના કહી શકે, એ પણ જણાવે છે. પરંતુ **શચીન્દ્ર** અને એનાં વ્હાલાંઓનું પોતાથી બનતું ભલું કરવાની ખાતર મિલ્કત તેમને આપી દેવા માગે છે એ પણ જણાવે છે, અને આવા ઠરાવ ઉપર એ આવી છે તેમાં આ પ્રકટ હેતુ ઉપરાંત બીજો અપ્રકટ હેતુ પણ રહ્યો કેમ ન હોય ? **અમરનાથ** એને પરણવાની ઇચ્છા કરે છે તે એની પોતાની ખાતર કે એની મિલ્કતની ખાતર ? એ પ્રકારનો સંશય પણ એના મનમાં કેમ ન હોય ? માટે (એ નિશ્ચય કરતી હોય કે) લાવને એ મિલ્કત જ આપી દઉં, એટલે એ મોટો સંશય તો પતે. પછીની વાત પછી.

રજની અને **અમરનાથના** સમાગમથી **લવંગ** રજનીને **અમરની** અને **અમરને** રજનીની દૃષ્ટિથી જોતાં પણ શીખે છે. **અમરનાથને** વિષે એનો મત સુધરે છે. એના ઉપર ભાવ થતો આવે છે. **અમરનાથને લવંગ** રજની અને **શચીન્દ્રના** સુખદુ:ખનો નિર્મલ અનુભવ થતો જાય છે તેમ તેમ એની પ્રેમ શક્તિ વિકસે પણ છે. દરમિયાન શચીન્દ્રના આત્માને તેના ઉપરના રજનીના અગાધ પ્રેમનું દર્શન કરાવાય છે. આથી **શચીંદ્રના** દિલમાં રજની ઉપર પ્રેમ રોપાય છે અને તે એવો દૃઢમૂલ રોપાય છે કે તેને ઉગવા દેવામાં આવે તો જ **શચીંદ્ર** પાછો સાજો થાય. આમાં વાંધો કે વિરૂદ્ધતાનો સંભવ માત્ર **અમરનાથ** તરફથી હતો. પણ ખરા પ્રેમમાં બે પ્રેમીઓ વચ્ચે એક પ્રેમપાત્ર માટે સ્પર્ધા હોઇ શકે શું ? પ્રેમી તો હરીફ ઉપર વધુ ભાવ જોતાંજ તેને તે સમર્પણ કરી દે. [જુવો, ખંડ ૫ મો, પ્રકરણ ૧ લું:] **અમર-નાથને** ખાત્રી થાય છે કે " રજની **શચીંદ્રની: શચીંદ્ર** રજનીનો; વચ્ચે હું કોણ ? " એણે પોતાની મિલકત પણ **શચીંદ્રને** આપી દીધી અને ચાલ્યો ગયો. **લવંગલતાને** એના ઉપર ભાવ થવા માંડયો હતો તે પ્રેમ જ કહેવો પડે. **અમરનાથનાં** પાપનું આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ નિવારણ થઇ તે **લવંગલતાના** ચિદાકાશમાં પણ નિષ્કલંક બન્યો. વાંસા ઉપરનો ડહામ નિર્જીવ થઇ ગયો. આ દેહ ઉપર તો—આ ભવમાં તો—એ ડહામ રહેવાનો જ, પણ તેથી શું ? કેવળ રૂઢિજ્ઞાની **લવંગલતાને** તો આ અનુભવાતો ભવ માયારૂપ હતો, શબ્દપ્રમાણસિદ્ધ ભવપરંપરા જ સત્ય હતી. **અમરનાથ** ઉપરના પ્રેમાંકુરને પણ તેણે આવતા ભવ માટે જ સ્થાન આપ્યું. "લોકાંતરે હું તમને જ વરીશ," એ **લવંગલતાનું** છેલ્લું વાક્ય—જો કે આર્ય ગૃહિણીની પાતિવ્રત્ય ભાવનાને લીધે એ વાક્યમાં પણ તેને આ લોકના પતિ તરફ બેવફાદારીનો સ્પર્શ લાગતાં, એ વાક્ય તેણે અધુરૂં જ રાખ્યું.

કર્તાએ વાર્તાનું જે છેવટ આણ્યું છે તેમાં વિજયી પ્રેમના પ્રકાશની પાછળ કરૂણરસની છાયા રહેવા દીધી છે. પણ એ છાયામાંથી એણે **લવંગલતાને** તો આ પ્રમાણે ઉગારી લીધી છે. પોતાના વૃદ્ધ સ્વામી ઉપર

પોતાની ભક્તિ સંપૂર્ણ છતાં એ ભક્તિ તે પ્રેમ નથી, એ પ્રમાણેનો અસંતોષ કર્તાએ એના દિલમાં ઉત્પન્ન કર્યો છે. પણ તેની સાથે મારા પ્રેમને માટે **અમરનાથ** ખરેખરૂં લાયક પાત્ર છે અને અમારા એનો પ્રેમસંયોગ લોકાંતરે થવાનો જ એ પ્રકારની પ્રતીતિ પણ લવંગલતાના દિલમાં ઉત્પન્ન કરીને કર્તાએ એને અશાન્તિમાંથી ઉગારી લીધી છે. પરંતુ **અમરનાથને** કર્તાએ કરૂણ રસની છાયામાં જ રહેવા દીધો છે. **અમરનાથને** ખરી શાંતિના બે માર્ગ ખુલ્લા હતા. લોકાંતરમાં શ્રધ્ધાળુનો માર્ગ; સ્ત્રીપુરુષના કે વ્યક્તિ વ્યક્તિના સ્નેહને મોહ ગણતા પણ સાથે પ્રાણીમાત્ર પ્રતિ દરેક પ્રાણીની યોગ્યતા પ્રમાણે મૈત્રી અને મુદિતાના ભાવવાળી બંધુતા વિકસાવવા મથતા ખરા સંન્યાસીનો માર્ગ. પરંતુ આમાંથી પહેલો માર્ગ **અમરનાથને** લાયકનો નહોતો, અને બીજા માર્ગને—ખરા સંન્યાસને—**અમરનાથ** પોતે લાયક નહોતો.

રજની શચીન્દ્ર પરણ્યાં. પછી જન્માંધ રજની દેખતી થઇ અને એમનું સંસારસુખ પૂર્ણ કલાએ વિલસ્યું. પ્રેમની આગળ વાતોન્માદ હાર્યો એટલું જ નહિ પણ કુદરત પણ હારી ગઇ.

કોઇ કહેશે, જન્માંધ તે વળી દેખતી થાય? લોકાંતર કેવા? વળી યોગનિદ્રા—આત્માની વિશ્વદૃષ્ટિ—તેમાંથી પ્રેમ—બીજારોપણ—તેમાંથી ઉન્માદ—અને પ્રેમપ્રાપ્તિથી ઉન્માદશાન્તિ—એક પછી એક ગપાટા જ હાંકયા છે. અરે હાંરે, વળી એમ પણ કહ્યું છે કે જગતમાં છૂપો પ્રેમ જ ઘણો છે, અને એકનો બીજા ઉપર પ્રેમ છે એવી બીજાની પ્રતીતિ થતાં તેનો પણ પહેલા ઉપર પ્રેમ થાય એવો પ્રેમનો સનાતન નિયમ છે. આ સર્વ વિષે એટલું જ કહેવું છે, કે આ બધું કે એમાંનું કંઇ એક પણ વાંચનાર માને એવો કર્તાને લેશ પણ આગ્રહ છે નહીં. આ વિષે એણે જે લખ્યું છે તે એને ન્યાયની ખાતર ધ્યાન દઇને વાંચવું ઘટે છે. એને આગ્રહ એટલો જ છે કે જ્ઞાન અનંત છે, અને આપણા જાણવામાં અમુક

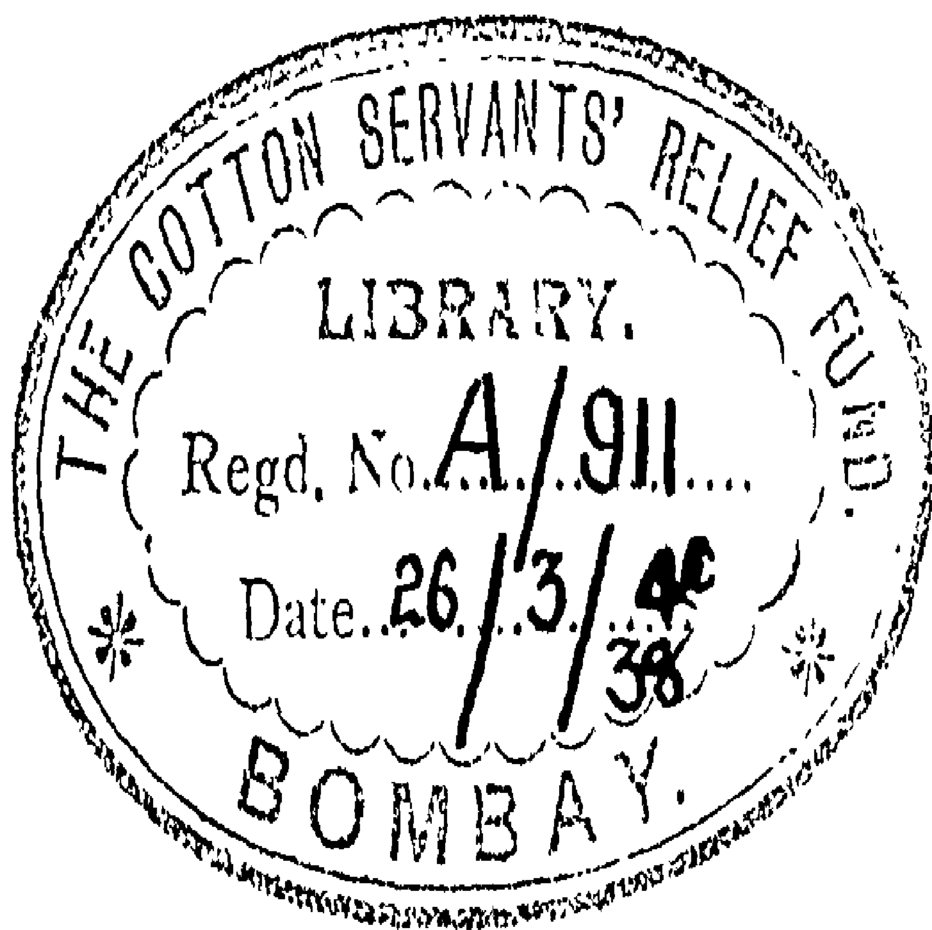
ચીજ આવી નથી માટે તે હોઇ શકે જ નહિ, એ તો દલીલ નહિ પણ કેવળ મિથ્યાલાપ છે. આનો પ્રતિવાદ થઇ શકે છે ખરો કે અમુક ચીજ આપણા જાણવામાં આવી નથી, છતાં તે હોઇ શકે, માટે તે ખરી જ છે, એ પણ દલીલ નહિ પણ કેવળ મિથ્યાલાપ છે. હશે; નવલકથા કે તેનું ટૂંકું અવલોકન આવા ગંભીર વિષયોની ચર્ચા માટે ઘટતું સ્થળ નથી, એ અભિપ્રાયમાં તો આપણે સર્વ એકમત થઇ શકીશું.

* * * *

આ નવા તરજુમાનો ઘણોખરો ભાગ મેં જાતે મૂલની સાથે વાક્યે વાક્યે સરખાવી જોયો છે અને તેમ કરતાં વારંવાર કર્તાઓના સાથે એમનું રચેલું પ્રતિબંબ મૂલને જેમ બને તેમ મળતું આવે એવું કરવાના આશયથી પુષ્કળ ચર્ચા કરી છે. આમ અમે ત્રણેયે જે કંઇ સમય ગાળ્યો છે તેનું સ્મરણ આનંદદાયક છે. આથી તરજુમો કોઇ સ્થળે બગડયો પણ હોય એ છેક અસંભવિત તો નથી. પણ અર્થ અને ભાવની શુદ્ધિને માટે જેટલો શ્રમ આ કામની પાછળ લેવાવો જોઇએ તેટલો લેવામાં આવ્યો છે, અને તે પણ શોખથી. બાકી એક ભાષાનો મરોડ બીજીમાં અને બંકિમચંદ્રની શૈલી બીજા કોઇને હાથે મૂલવત્ તો ક્યાંથી જ ઉતરી શકે ?

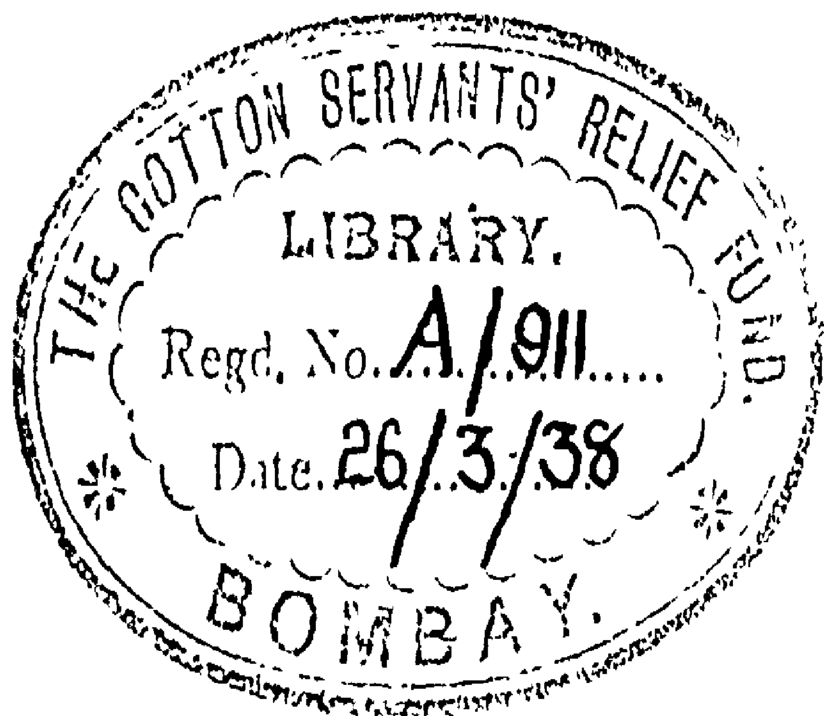
પુણા, ૪-૧૦-૧૫. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.

રજની

THE COTTON SERVANTS' RELIEF FUND.
LIBRARY.
Regd. No. A/911
Date 26/3/38
BOMBAY.

ખંડ ૧ લો

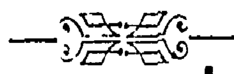
રજનીનું કથન

રજનીનું કથન

પ્રકરણ ૧ લું

તમારા સુખદુઃખથી મારૂં સુખદુઃખ નહિ મપાય. તમે અને હું નોખી પ્રકૃતિનાં છીએ. મારા સુખથી તમે સુખી નહિ થાઓ—મારૂં દુઃખ તમે નહિ સમજો. હું એક નાની સરખી જૂઇની ગંધથી સુખી થઇશ; અને સોળે કળાએ ચન્દ્ર મારી આંખ આગળ હજારો તારાઓથી વીંટાયલો ખીલી રહે તો પણ સુખી નહિ થાઉં. મારી કહાણી તમે મન દઇને સાંભળશો કે? હું જન્માંધ છું.

શી રીતે સમજાય? તમારૂં જીવન દૃષ્ટિમય છે—મારૂં જીવન અંધકારરૂપ છે. દુઃખ એ છે કે મને અંધકારરૂપ જણાતું નથી. મારી આ બંધ આંખે એ જ અજવાળું છે. કોણ જાણે તમારૂં અજવાળું કેવું છે!

એથી શું મારે કંઇ સુખ નથી? ના ના, એમ નથી. સુખદુઃખ મારાં તમારાં લગભગ સરખાં છે. તમે રૂપ જોઇ સુખી થાઓ છો;

હું શબ્દ સાંભળી સુખી થાઉ છું. જુઓ, આ નાની નાની જૂઇની દાંડલીઓ કેટલી ઝીણી છે; અને મારા હાથમાંની આ સોયની અણી એથી પણ કેટલી વધારે ઝીણી છે! હું આ સોયની અણીથી, એ ઝીણી ઝીણી ફૂલની દાંડલીઓ વીંધી માળા ગૂંથું છું. નાનપણથી મેં માળા જ ગૂંથી છે. કોઇએ કદિ મારી માળા જોઇને કહ્યું નથી કે ગૂંથનારૂં આંધળું હશે.

હું માળા જ ગૂંથું. બાલિગંજને છેવાડે મારા પિતાએ એક ફૂલવાડી રાખી હતી. એ જ એમની જીવાઇ હતી. ફાગણ માસથી માંડીને જેટલા દી ફૂલ ખીલે તેટલા દી પિતા હરરોજ ત્યાંથી ફૂલ વીણી લાવી દે ને હું માળા ગૂંથી દઉં. પિતા માળા લઇને રાજનગરને રસ્તે રસ્તે વેચે. માતા ઘરકામ કરે. નવરાશની વેળાએ માતાપિતા બેઉ મારી સાથે માળા ગૂંથવા લાગે.

ફૂલનો સ્પર્શ બહુ મઝાનો છે—પહેરવામાં ફૂલ હું જાણું બહુ મઝાનાં હશે. સૂંઘવામાં તો ખૂબ મઝાનાં છે જ. પણ ફૂલ ગુંથ્યે દી નીકળે નહિ. અન્નનાં ઝાડને ફૂલ થતાં નથી, એટલે પિતા છેક ગરીબ હતા. મીરઝાપુરમાં માટીના એક સાધારણ ખોરડામાં રહેતા. તેના જ એક ખૂણામાં ફૂલ બિછાવી, ફૂલની ઢગલીઓ કરી, ફૂલનો પથારો કરી, હું ફૂલ ગૂંથું. પિતા બહાર જાય કે ગાઉં—

"મારી આટલી હોંશની પ્રભાતે, બે'ની!
ખીલી નહિ કો કળી—"

અરે પ્રભુ! હજી સુધી મેં કહ્યું નથી કે હું પુરુષ છું કે સ્ત્રી! છતાં આટલી ઘડીએય જેને નથી સમજાયું તેને ન કહેવું જ ઠીક છે. હું હવે નહિ કહું.

પુરુષ હોઉં કે સ્ત્રી હોઉં. જેને આંખ નહિ તેના વિવાહની મારે પંચાત ! મારે આંખ નહિ એટલે મારા વિવાહ ન થયા. એ તે દુર્ભાગ્ય કે સૌભાગ્ય એ જે આંખ ખોઈ બેઠું નથી તે જ સમજે. ઘણીય કટાક્ષના રંગની રસિયણ મારા અંખડ કુંવારાપણાની વાત સાંભળી બોલી ગઈ છે: "આહા ! હું પણ જો આંધળી હોત !"

વિવાહ ભલે ન થતા—એમાં મારે દુઃખ નહોતું. હું ઇચ્છાવર વરી હતી. એક દી પિતા પાસે હું કલકત્તાનું વર્ણન સાંભળતી હતી. એમાં આવ્યું કે 'મોન્યુમેન્ટ' બહુ ભારે ચીજ છે ! બહુ ઉંચો, અટળ, અચળ, તોફાનમાં ભાંગે નહિ, ગળામાં 'ચેન' (Chain), એકલો એકલો જ ફક્કડ ઉભો છે. મનમાં મનમાં હું 'મોન્યુમેન્ટ' ને પરણી. મારા સ્વામીથી મોટું કોણ ? હું મોન્યુમેન્ટમહિષી છું !

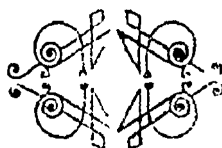
હું કાંઈ એક જ વાર પરણી છું એમ નથી. જ્યારે મોન્યુમેન્ટને પરણી ત્યારે મારી ઉમ્મર પંદર વરસની હતી. સત્તર વરસની ઉમ્મરે, કહેતાં લાજું છું, સધવા—અવસ્થામાં જ ફરી એક વાર પરણી બેસાયું. અમારા ઘરની પાસે કાલીચરણ બસુ નામે એક કાયસ્થ રહેતો. ચીનાબજારમાં તેની રમકડાંની દુકાન હતી. એ કાયસ્થ, અમે પણ કાયસ્થ, એટલે કાંઇક ઘરવટ થઇ હતી. કાલીચરણને એક ચારેક વરસનો દીકરો હતો. એનું નામ વામાચરણ. વામાચરણ હમેશાં અમારે ઘેર આવતો. એક દી એક વર વાજતે ગાજતે ધીમે ધીમે વહેતા તોફાનની પેઠે, અમારા ઘર સામેથી પસાર થતો હતો. એ જોઇ વામાચરણે પૂછ્યું: "ઇ છું ઇ ?"

મેં કહ્યું: "ઇ વર." વામાચરણે તરત રોવા માંડયું: "હું વલ થઇચ."

એને કોઇ રીતે છાનો ન રાખી શકી એટલે મેં કહ્યું: "રો માં–તું મારો વર!" એમ કહી એક પેંડો એના હાથમાં દઇ મેં પૂછ્યું: "કેમ તું મારો વર થઇશ?" બાળક પેંડો હાથમાં મળતાં રોતો રહી બોલ્યો: "થઇચ."

પેંડો પૂરો થઇ રહ્યો કે ક્ષણેક વારે બાળક બોલ્યો: "હેં, વલ છું કલે, હેં ?" જાણમાં, એની પક્કી ખાતરી થઇ ગઇ હતી કે વર છે તે બસ પેંડો ખાય. એમ જ હોય તો તે બીજો એક શરુ કરવાને તૈયાર હતો. તેની મતલબ જાણી હું બોલી: "વર છે તે ફૂલ ગોઠવી દે." વામાવરણ સ્વામીનું કર્ત્તવ્ય–અકર્ત્તવ્ય જાણી લઇ ફૂલ ગોઠવી ગોઠવી મારા હાથમાં દેવા લાગ્યો. તે વખતથી હું એને વર કહું છું, એ મને ફૂલ ગોઠવી દે છે.

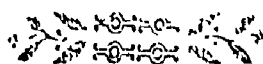
હું આ બે વાર પરણી છું. હવે આ જમાનાની જટિલા–કુટિલાગણને મારે પૂછવાનું કે, હું સતી કહેવાઉં ખરી કે?

"વલ હું કલે! હેં?"

પ્રકરણ ૨ જું

મોટે ઘેર ફૂલ પહોંચાડવાં એ મોટી મુશીબત છે. આગલા જમાનાની માલણ માશી રાજમહેલમાં ફૂલ પહોંચાડી મસાણમાં ગઇ હતી. ફૂલનું મધ ખાધું વિદ્યા–સુંદરે, માર ખાધો હીરાં માલણે, કેમ કે એ મોટે ઘેર ફૂલ પહોંચાડતી. સુંદરને તો એ ને એ રામ-રાજ્ય થઇ રહ્યું, પણ માલણને કાંઇ માર ખાધો ન ખાધો ન થયો.

પિતા તો 'મોગરો લ્યો મો ગ રો ! પુકારી રસિક ભુવનોમાં ફૂલ વેચતા; મા એક બે અરસિક ભુવનોમાં ફૂલ નિત્ય પહોંચાડતી. તેમાં રામસદય મિત્રનું ઘર જ મુખ્ય હતું. રામસદય મિત્રને સાડાચાર ઘોડા હતા–(છોકરાના છોકરાનું એક ટટ્ટુ, ને આખા ચાર)–સાડાચાર ઘોડાં ને દોઢેક ગૃહિણી. એક આખી, બીજી નિત્યમાંદી અને ઘરડી ખંખ. એનું નામ ભુવનેશ્વરી. પરન્તુ એના ગળાનો ખોં ખોં અવાજ સાંભળી રામમંણિ સિવાય બીજું કોઇ નામ મારા મનમાં આવતું નહિ.

અને જે એક પૂરી ગૃહિણી, તેનું નામ લવંગલતા. લવંગ-લતા લોકો કહેતા, પરન્તુ એના બાપે નામ રાખ્યું હતું લલિત-લવંગ-લતા, અને રામસદય બાબુ લાડમાં કહેતા લલિત-લવંગ-લતા-પરિશીલન-કોમલ-મલય-સમીરે. રામસદય બાબુ ઘરડા હતા, ઉમ્મર વરસ ૬૩. લલિત-લવંગલતા નવજુવાન હતી, ઉમ્મર વરસ ૧૯. બીજી વારની સ્ત્રી; આદરની આદરિણી; ગૌરવની ગૌર-

વિણી, માનની માનિની, આંખની કીકી, સોળ આના ગૃહિણી. એ રામસદયની તીજોરીની ચાવી, બીછાનાની ચાદર, પાનને ચૂનો, ગ્લાસનું જળ હતી. એ રામસદયની તાવમાં ક્વિનાઇન, ખાંસીમાં ઇપિકાક, શરદીમાં ફ્લાનલ, અને સુવાણમાં શીરો હતી.

આંખ ન મળે. લલિત-લવંગ-લતાને કોઇ દી જોવા ન પામી; પણ સાંભળ્યું છે કે એ રૂપાળી છે. રૂપ રહ્યું, ગુણ સાંભળ્યા છે. લવંગ ખરેખર ગુણિયલ છે. ઘરકામમાં કુશળ, દાનમાં છૂટા હાથની, હૃદયમાં સરળ, ફકત વાણીમાં વિખ જેવી. લવંગલતાના અપાર ગુણમાં એક એ હતો કે તે ખરેખર દાદા જેવડા એ સ્વામીને ચાહતી. કોઇ પણ નવજોબના સ્ત્રી નવજુવાન સ્વામીને એવો ચાહતી હશે કે નહિ એ શંકા છે: ચાહતી એટલે તેને જુવાન શણગારતી. એ શણગારનો રસ કોને કહું? પોતાના હાથે દરરોજ ધોળા વાળને કલપ લગાડી ઓળીને મઝાના કરતી. જો રામસદય લાજનો માર્યો કોઇ દી કોર વગરનું ધોતિયું પહેરતો, તો લવંગ પોતાને હાથે તે કઢાવી નાખી કેરી કોરનું, પટ્ટી કોરનું કે બુટ્ટા કોરનું પહેરાવી દેતી. મલમલનું ધોતિયું એ જ ઘડીએ વિધવા છે, ગરીબ છે, એવાંને દઇ દેતી. રામસદય ઘરડી ઉમ્મરે અત્તરની શીશી ભાળી ભડકીને ભાગતો. લવંગલતા, એ ઉંઘમાં હોય ત્યારે એને આખે અંગે અત્તર લગાડી દેતી. રામસદયનાં ચશ્મા લવંગ ઘણું ખરૂં ચોરી લઇ ભાંગી નાખતી; સોનું રહે તે જેને દીકરી પરણાવવાની ફિકર હોય તેને દઇ દેતી. રામસદયનાં નસ્કોરાં બોલે કે લવંગ એકસામટાં છ ઝાંઝર કહાડી, પહેરી કરી, આખા ઘરમાં ઝમઝમ કરી મૂકી રામસદયની ઉંઘ ઉડાડી દેતી.

લવંગલતા અમારાં ફૂલ વેચાતાં લેતી—ચાર આનાનાં ફૂલ લઇને બે રૂપિયા મૂલ દેતી. એનું કારણ હું આંધળી એ. માળા

મળ્યે લવંગ ગાળ દેતી. કહેતી આવી ભુંડીભૂખ માળા મને દે છ શું કરવા? પરન્તુ મૂલ દેવા ટાણે બેવડિયા પૈસાની ભેળો ભૂલમાં રૂપિયો દઇ દેતી. પાછો દેવા ગયે કહેતી: 'એ મારો રૂપિયો નથી.' બીજી વાર બોલવા ગયે ગાળ દઇ કાઢી મૂકતી. એના દાનની વાત મોઢે આણ્યે મારવા આવતી. ખરેખર, રામસદય બાબુનું ઘર ન હોત તો અમારા દી નીકળત નહિ. તોયે જે નિત્ય નભે તે સારૂં ગણી, મા લવંગ પાસેથી ઝાઝું લેતી નહિં. દી નીકળે એટલાથી જ અમારે સંતોષ હતો. લવંગલતા અમારી પાસેથી ઢગલાબંધ ફૂલ વેચાતાં લઇ રામસદયને શણગારતી. શણગારી કહેતી: "જુઓ, રતિપતિ!" રામસદય કહેતો, "જુઓ અંજનાનંદન!" આ વૃદ્ધ–જુવાનમાં મનનો મેળ હતો, અરીસાની પેઠે બેઉ જણ એક બીજાનું મન જોવા પામતાં. તેમના પ્રેમની પદ્ધતિ આવી હતી:

રામસદય કહેતો: "લલિત-લવંગ-લતા પરિશી—?"

લવંગ: "જી દાદા સાહેબ, દાસી હાજર છે."

રામસદય: "હું જો મરૂં?"

લવંગ:–"તો હું તમારો 'વિષય' ખાઇશ."

લવંગ મનમાં મનમાં કહેતી, "હું વિષ ખાઇશ." રામસદય એ મનમાં મનમાં જાણતો.

લવંગ આટઆટલા રૂપિયા દેતી, તો પણ મોટે ઘેર ફૂલ પહોંચાડવાં એમાં અમને દુ:ખ શેનું? સાંભળો.

એક દી માને તાવ આવ્યો હતો. અંતઃપુરમાં પિતાથી જવાય નહિ ત્યારે મારા વગર બીજું કોણ લવંગલતાને ફૂલ દેવા જાય?

હું લવંગને માટે ફૂલ લઇને ચાલી. આંધળી હોઉં ગમે તેવી હોઉં, કલકત્તાના રસ્તા બધા મારે નખદર્પણ થઇ ગયા હતા. કોઇ દી ગાડી ઘોડાની અડફટમાં આવી નહોતી. હા, ઘણી વાર રાહદારીની સાથે અથડાઇ પડી છું ખરી. એનું કારણ કોઇ કોઇ જણ જુવાન આંધળી ભાળી અવાજ કરે નહિ; ઉલટા બોલે : " ઓ મૂઇ! દેખતી નથી? આંધળી છે? " હું મનમાં કહેતી : " બેઉ. "

ફૂલ લઇ કરી હું લવંગ પાસે ગઇ. જોઇને લવંગ બોલી : " કેમ રે આંધળી ! પાછી ફૂલ લઇ મરવા શીદને આવી છ ? " આંધળી કહે મને હાડોહાડ લાગી જતી. હું કંઇક ખરાબ જવાબ દેવા જતી હતી, એવામાં ત્યાં આગળ ઓચિંતો કોઇનો પગરવ સાંભળાયો : કોઇ આવ્યું. જે આવ્યું તે બોલ્યું : " આ કોણ, નાની મા ? " નાની મા ? ત્યારે તો રામસદયનો પુત્ર. રામસદયનો કયો પુત્ર? મોટા પુત્રનો કંઠ એક દી સાંભળ્યો હતો. એ આવો અમૃતમય નથી. આવી રીતે કર્ણવિવર ભરી સુખ રેડી દેતો નથી. જાણ્યું કે આ નાના બાબુ છે.

નાની મા બોલી—આ વખત બહુ કોમળ કંઠે બોલી : " એ આંધળી ફૂલવાળી. "

" ફૂલવાળી ! મેં જાણ્યું કોઇ સારા ઘરની સ્ત્રી છે. "

લવંગ બોલી: " કેમ, ફૂલવાળી હોય એટલે શું સારા ઘરની સ્ત્રી ન હોય ? "

નાના બાબુ અંખવાણા પડયા, બોલ્યા : " ન હોય શું કરવા ? તેમાં આ તો સારા ઘરની સ્ત્રી જેવી જ લાગે છે. તે, એ આંધળી થઇ શાથી ? "

લવંગ : "એ જન્માંધ છે."

નાના બાબુ : "જોઉં ?"

નાના બાબુની વિદ્યા બાબતમાં મોટી ખ્યાતિ હતી. તેઓ બીજી કેટલીક વિદ્યા જેવી મહેનત લઈ શીખ્યા હતા, તેવી જ મહેનત તેમણે પૈસાની અપેક્ષા રાખ્યા વગર વૈદકશાસ્ત્રના અભ્યાસ પાછળ પણ લીધી હતી. લોકો કહેતા ફરતા કે શચીન્દ્ર બાબુ (નાના બાબુ) ગરીબ ગુરબાંનું મફત ઓસડ કરવા ખાતર વૈદું શીખે છે. "જોઉં" કરી એમણે મને કહ્યું : "એક વાર ઉભી થા તો જોઉં !"

હું સૂનમૂન બની ઉભી રહી.

જોઉં શું રાખ !

"મારી તરફ આંખ ફેરવ."

આંધળી આંખે મેં શબ્દવેધી બાણ માર્યું. નાના બાબુને પસંદ પડ્યું નહિ. તેમણે મારી દાઢી ઝાલી મ્હોં ફેરવ્યું.

ડાકતરીના કપાળમાં પૂળો મૂકું ! એ ચિબુકસ્પર્શે હું મૂઇ !

એ સ્પર્શ પુષ્પમય હતો. એ સ્પર્શમાં જૂઇ, જાઇ, મોગરો, ચમેલી, બોરસલી, ગુલાબ, શેવતી : બધાં ફૂલની મને સુગંધ આવી. મને લાગ્યું : મારી આસપાસ ફૂલ છે, મારે માથે ફૂલ છે, મારે પગે ફૂલ છે, મારા વસ્ત્રમાં ફૂલ છે, મારી છાતીની અંદર ફૂલનો ઢગલો છે. આહા ! વારી જાઉં ! કયા વિધાતાએ આ કુસુમમય સ્પર્શ ઘડ્યો છે ! મેં કહ્યું જ છે કે અંધનું સુખદુઃખ તમે નહિ સમજો. આહા ! વારી જાઉં ! એ નવનીત સુકુમાર પુષ્પગંધમય વીણાધ્વનિત્ સ્પર્શ ! વીણાધ્વનિત્ સ્પર્શ જેને આંખો છે તે સમજે

શી રીતે ? મારૂં સુખદુઃખ મારી ભીતર જ ભલે રહ્યું. જ્યારે એ સ્પર્શ સાંભરતો ત્યારે હું શા શા વીણાધ્વનિ કાને સાંભળતી તે તમે વિલોલકટાક્ષકુશલિની શું સમજશો ?

નાના બાબુ બોલ્યા : “ ના, આ આંધળીને સારૂં નહિ થાય. ”

મને જાણે એ ફિકરમાં ઉંઘ ન આવતી હોય ને !

લવંગ બોલી : “ ન થાય તો નહિ. રૂપિયા ખરચતાં શું આંધળીના વિવા’ ન થાય ? ”

નાના બાબુ : “ કેમ, આના વિવાહ નથી થયા શું ? ”

લવંગ : “ ના. રૂપિયા ખરચતાં થાય ખરા ? ”

નાના બાબુ : “શું આના વિવાહ માટે આપ રૂપિયા આપશો?”

લવંગ ખીજાઇને બોલીઃ “ આવો છોકરો કોઈ દીઠો નહિ ! મારે શું રૂપિયા રાખવાની જગ્યા નથી ? વિવા’ થાય ખરા એટલું જ પૂછું છું. બાઇ માણસ કાંઇ બધી વાત જાણું નહિ. વિવાહ થાય ખરા ? ”

નાના બાબુ નાની માને ઓળખતા. હસીને બોલ્યા : “ તે મા, તમે રૂપિયા રહેવા દ્યો. હું સંબંધ કરી દઇશ. ”

મનમાં મનમાં લવંગલતાનું માથું વાઢતી વાઢતી હું એ જગ્યાએથી નાઠી.

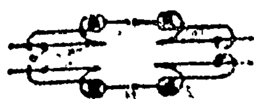
તેથી જ કહેતી હતી કે, મોટાં માણસને ઘેર ફૂલ પહોંચાડવાં એ મોટી મુસીબત છે.

બહુમૂર્તિમયિ વસુંધરે ! તું દીઠે કેવી છે ? તું જે અસંખ્ય, અચિન્તનીય શક્તિ ધરાવે છે, ને અનંતવૈચિત્ર્યવિશિષ્ટ જડ પદાર્થો હૃદયમાં ધારણ કરે છે, તે બધાં દીઠે કેવાં છે ? જેને જેને લોકો સુંદર કહે છે, તે બધું દીઠે કેવું છે ? તારા હૃદયમાં જે અસંખ્ય નાના પ્રકારના જંતુગણ વિચરણ કરે છે, તેઓ બધા દીઠે કેવા છે ? બોલ માતા, તારા હૃદયના સારભૂત, પુરુષજાતિ દીઠે કેવી છે ? દેખાડ મા, તેઓમાંના જેના કરસ્પર્શમાં આટલું સુખ છે, તે દીઠે કેવો છે ? દેખાડ મા, દીઠે કેવું દેખાય ? દેખવું શું છે ? દેખવું કેવું છે ? દીઠે કેવું સુખ થાય ? એક પળવાર શું હું આ સુખમય સ્પર્શ જોવા ન પામું ? દેખાડ મા ! બહારનાં ચક્ષુ મીંચાયલાં રહે તો ભલે મા ! મારા હૃદયની અંદર ચક્ષુ ઉઘાડી દે; હું એક વાર અંતરની અંદર અંતર છુપાવી, હોંશે હોંશે રૂપ જોઇ નારીજન્મ સાર્થક કરૂં. બધાંય દેખે છે—હું દેખું નહિ કાં ? જાણમાં કીટ પતંગ સુદ્ધાં દેખે છે. હું શા અપરાધે જોવા ન પામું ? ફક્ત દેખવું: કોઇને હાનિ નહિ, કોઇને કષ્ટ નહિ, કોઇને પાપ નહિ, બધાંય અનાયાસે દેખે છે, શા વાંકે હું કદી પણ ન દેખું ?

ના ! ના ! અદૃષ્ટમાં નથી. હૃદયની અંદર શોધી જોયું, કેવળ-શબ્દ, સ્પર્શ, ગંધ ! બીજું કાંઇ જડયું નહિ.

મારૂં અંતર ચીરી નાખી ધ્વનિ ઉઠવા લાગ્યો: કોણ દેખાડે છે ? દેખાડો રે મને રૂપ દેખાડો ! સમજ્યું નહિ ! કોઇ જ મારૂં દુઃખ સમજ્યું નહિ !

34569

પ્રકરણ ૩ જું

તે દિવસથી હું ઘણુંખરું દરરોજ રામસદય મિત્રને ત્યાં ફૂલ વેચવા જતી. પરંતુ શા માટે એ નથી જાણતી. જેને આંખ નથી તેનો આ પ્રયત્ન શા અર્થે ? એ કાંઇ દેખે એમ નથી. કેવળ વાણીનો સ્વર સાંભળવાનો ભરોસો, એટલું જ. શું કરવા શચીન્દ્ર બાબુ મારી આગળ આવીને વાત કરે ? તેઓ હોય બહારના ભાગમાં, હું જાઉં અંદરના ભાગમાં અંતઃપુરમાં. તેમની સ્ત્રી હોત તોય વળી કયારેક આવત; પરન્તુ વરસેક દહાડા ઉપર તેમની સ્ત્રી ગુજરી ગઇ હતી. ફરી વાર તેઓ પરણ્યા નહોતા, એટલે એ ભરોસે પણ નહિ. વખતે કંઇ કામસર માતાઓ પાસે આવતા. પણ હું જે વખતે ફૂલ વેચવા જાઉં તે જ વખતે બરાબર તેઓ પણ આવે, તેનો જ સંભવ શો ? એટલે જે એક સ્વર સાંભળવાની આશા, તે પણ ઝાઝી સફળ થતી નહિ. તે છતાં હું, આંધળી દરરોજ ફૂલ લઇને જતી. કઇ દુરાશાએ તે જાણતી નથી. નિરાશ થઇ પાછી ફરતી વખતે દરરોજ વિચારતી : હું શું કરવા આવું છું ? દરરોજ ધારતી ફરી વાર નહિ આવું. દરરોજ એ ધારણા ખોટી પડતી. દરરોજ ફરી વાર જતી; જાણે કોઇ ચોટલો ઝાલીને લઇ જતું. ફરી વાર નિરાશ થઇ પાછી આવતી; ફરી વાર પ્રતિજ્ઞા કરતી કે નહિ જાઉં તોય ફરી વાર જતી. આ રીતે દિવસ ગુજરવા લાગ્યા.

મનમાં મનમાં હું શોચતી: શું કરવા જાઉં છું? સાંભળ્યું છે કે સ્ત્રીજાતિ પુરુષના રૂપમાં મુગ્ધ થઈ પુરુષને ચાહે છે. મેં આંધળીએ કોનું રૂપ દીઠું છે? ત્યારે શું કરવા જાઉં છું? વાણી સંભળાય માટે? કદિ કોઈએ સાંભળ્યું છે કે કોઈ રમણી ફક્ત વાણી સાંભળી દિવાની બની છે? હું પોતે શું દિવાની બની છું? એ તે બને? એમ જ હોય તો વાજિંત્ર સાંભળવા સારુ હું બજવૈયાને ઘેર જતી નથી કેમ? સિતાર, સારંગી, તાઉસ, વીણા, એના કરતાં શું શચીન્દ્રનો કંઠ ચઢે? એ વાત જ ખોટી.

ત્યારે શું પેલો સ્પર્શ? હું ઢગલાબંધ ફૂલમાં રાતદિવસ મશગુલ રહું છું. ક્યારેક પાથરીને સૂઉં છું, કયારેક છાતીયે ચાંપું છું, એના કરતાં શું એમનો સ્પર્શ કોમળ? એમ તો નથી. ત્યારે શું? આ આંધળીને કોણ સમજાવશે કે ત્યારે શું?

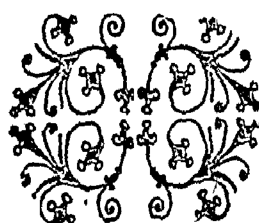
તમે સમજતા નથી, સમજાવતા'તા શું? તમારે આંખ છે: રૂપ ઓળખો, રૂપ જ સમજો. હું જાણું છું રૂપ એ જોનારનો માનસિક વિકાર માત્ર છે. શબ્દ પણ માનસિક વિકાર છે. રૂપ રૂપવાનમાં નથી. રૂપ જોનારના મનમાં છે. નહિ તો એક જણને બધાંય સમાન રૂપવાન દેખતાં નથી કેમ? એક જણમાં બધાંય આસક્ત થતાં નથી કેમ? તેવી જ રીતે શબ્દ પણ તમારા મનમાં છે. રૂપ એ જોનારનું એક મનનું સુખ માત્ર છે. શબ્દ પણ સાંભળનારનું એક મનનું સુખ માત્ર છે. સ્પર્શ પણ સ્પર્શનારના મનનું સુખ માત્ર છે. જો મારા રૂપસુખનો માર્ગ બંધ રહે, તો પછી શબ્દ, સ્પર્શ, ગન્ધ કાં રૂપસુખની પેઠે મનની અંદર સર્વમય ન બને?

સૂકી જમીનમાં વૃષ્ટિ પડતાં કાં નહિ એ ફળદ્રુપ બને ? સૂકા કાષ્ટને અગ્નિ અડતાં કાં નહિ એ બળવા માંડે ? રૂપથી હો, શબ્દથી હો, સ્પર્શથી હો : શૂન્ય રમણીહૃદયમાં સુપુરુષનો સંસ્પર્શ થયે કાં નહિ ત્યાં પ્રેમ જન્મે ? જુઓ, અંધારામાં પણ ફૂલ ખીલે છે; મેઘે ઢાંક્યો પણ ચંદ્ર ગગનમાં વિહાર કરે છે; નિર્જન વનમાં પણ કોયલ ટહૂકે છે. જે સાગરગર્ભમાં મનુષ્ય કદિ જનાર નથી, તેમાં પણ રત્ન ઝગારા મારે છે; આંધળાના હૃદયમાં પણ પ્રેમ જન્મે છે. મારી આંખ બંધ રહી, એટલા માટે હૃદય કાં ન પ્રફુલ્લ બને ?

ન બને કાં ? પરન્તુ એ કેવળ મારી યંત્રણા માટે. મૂંગાનું કવિત્વ કેવળ તેની યંત્રણા માટે છે. બહેરાનો સંગીતાનુરાગ, જો હોય તો, કેવળ તેની યંત્રણા માટે છે. પોતાનું ગાયું પોતે સાંભળવા પામતો નથી. મારા હૃદયમાં પ્રણયસંચાર તેવી જ રીતે મારી યંત્રણા માટે છે. પરનું રૂપ શું દેખું ? મેં પોતાનું કદિ પોતે દીઠું નહિ ! રૂપ ! રૂપ ! મારે શું રૂપ છે ? આ ભૂમંડળમાં રજની નામે ક્ષુદ્ર બિન્દુ કેવું દેખાય છે ? મને દેખી, કદિ પણ શું કોઈને ફરી વાર જોવાનું મન થયું નથી ? એવું નીચાત્મા ક્ષુદ્ર કોઇ જ શું જગતમાં નથી જેને હું સુંદર દેખાઉં ? નયન ન હોય તો નારી સુંદર ન બને—મારે નયન નથી; પરન્તુ, ત્યારે કારીગર પથ્થર કોરી ચક્ષુ વગરની મૂર્તિ ઘડે છે કેમ ? હું શું કેવળ તેવી પાષાણી જ છું ? ત્યારે વિધાતાએ આ પાષાણની અંદર આ સુખદુઃખના મોજાઓ અનુભવતું પ્રીતિજળનું તરસ્યું હૃદય મૂક્યું કાં ? પાષાણનું દુઃખ પામી છું, પાષાણનું સુખ પામી નહિ કાં ? આ સંસારમાં આ તફાવત કાં ? અનંત દુષ્કર્મકારી પણ આંખે દેખે છે : મેં જન્મ્યા પહેલાં જ શો વાંક કર્યો હતો કે હું આંખે

દેખું નહિ ? આ સંસારમાં વિધાતા નથી, ન્યાય નથી, પાપપુણ્યનું પ્રતિફળ નથી—હું મરીશ.

મારા આ જીવનમાં બહુ વરસ ગયાં છે. બહુ વરસ આવે પણ ખરાં ! વરસે વરસે ઘણા દિવસ છે, દિવસે દિવસે ઘણી ઘડી છે, ઘડીએ ઘડીએ ઘણી ક્ષણ છે. તેની અંદર એક ક્ષણને માટે, એક પલકને માટે શું મારી આંખ નહિ ખુલે ? એક ક્ષણને માટે આંખ ખોલવા પામું તો જોઇ લઉં કે આ શબ્દસ્પર્શમય વિશ્વસંસાર શું છે ? હું શું છું ? શચીન્દ્ર શું છે ?

પ્રકરણ ૪ થું

હું દરરોજ ફૂલ લઇ જતી. નાના બાબુની વાણીનો સ્વર સાંભળવાનું ઘણુંખરું બનતું નહિ—વખતે કોઇક વાર બનતું. એ આનંદની વાત કહી જતી નથી. મને લાગતું કે ચોમાસાનો જળભર્યો મેઘ જ્યારે ગાજીને વરસે છે ત્યારે મેઘને જાણમાં એવો જ આનંદ થતો હશે. મને પણ એમ જ ગર્જવાનું મન થતું. હું દરરોજ ધારતી કે હું નાના બાબુને કેટલાંક મનપસંદ ફૂલનો તોરો બનાવી દઇ આવીશ. પણ તે એક દિવસ પણ બન્યું નહિ. એક તો હું શરમાતી, તેમાં વળી મનમાં થતું કે ફૂલ દેવા જતાં તેઓ મૂલ દેવા માંડશે. શે બહાને ન લઉં ? દુઃખ ભર્યે મને ઘેર આવી ફૂલ લઇ નાના બાબુની મૂર્તિ બનાવતી. કેવી બનાવતી એ જાણતી નથી—ક્યારેય દીઠી નથી.

આ તરફ મારી જા-આવથી એક અણધાર્યું ફળ ફળતું હતું. હું તેમાંનું કશું જાણતી નહિ. માતપિતાની વાતચિત ઉપરથી મેં એક દિવસ પહેલવહેલું એ જાણ્યું. એક દી સાંજ પછી હું માળા ગૂંથતી ગૂંથતી ઉંઘી ગઇ હતી. કશાક અવાજથી જાગી ઊઠી. જાગી કે કાનમાં માતપિતાની વાતચિતનો સ્વર પેઠો. જાણમાં દીવો ઓલવાઇ ગયો હશે; કેમ કે માતપિતાને મારા જાગ્યાની ખબર પડી લાગી નહિ. હું પણ મારૂં નામ સાંભળી બિલકુલ હાલીચાલી નહિ. મેં સાંભળ્યું, મા કહે છે :

" ત્યારે એક રીતે નક્કી જ થયું છે ને ? "

પિતાએ જવાબ આપ્યો : " નક્કી નહિ તો શું ! આવડાં મોટાં માણુસ, જીભ દીધી પછી તે ફરવાનું હોય ? અને મારી દીકરીની ખોડમાં, એ આંધળી છે એ જ ને ? બાકી આવી કન્યા માણસને તપસ્યા કર્યાથી એ મળે નહિ. "

મા : " તે, પરાયાં આટલું કરે શેનાં ? "

પિતા : " તું સમજી શકતી નથી કે એ લોકો આપણી માફક પૈસાનાં ભિખારી નથી. હજાર બે હજાર રૂપિયા તો એ લોકોના હિસાબમાં નથી. જે દી રજનીની હાજરીમાં રામસદય બાબુની સ્ત્રીએ વિવાહની વાત પહેલવહેલી કાઢી તે જ દીથી રજની તેમની પાસે દરરોજ જવા આવવા માંડી. તેમણે નાના બાબુને પૂછ્યું હતું : " રૂપિયા વડે આંધળીના વિવા' થાય ખરા ? " આથી જરૂર છોકરીના મનમાં આશા બંધાઇ હશે કે આ જાણમાં દયા કરી રૂપિયા ખરચી મને પરણાવશે. તે જ દિવસથી રજની નિત્ય જાય આવે છે. તે જ દીથી નિત્યની આવજા જોઇ લવંગ સમજી કે છોકરી વિવાહને માટે બહુ આતુર થઇ છે. ન થાય કેમ ? ઉમ્મર તો થઇ છે ને ? તેમ વળી નાના બાબુએ રૂપિયા દઇ હરનાથ બસુને રાજી કર્યો છે. ગોપાળ પણ રાજી થયો છે. "

હરનાથ બસુ રામસદય બાબુના ઘરનો કારભારી. ગોપાળ તેનો દીકરો. ગોપાળની હકીકત હું થોડી ઘણી જાણતી. ગોપાળની ઉમ્મર ત્રીશ વરસની છે. એક સ્ત્રી છે, પરંતુ સંતાન કંઇ થયું નથી. ગૃહધર્મ અર્થે તેને ગૃહિણી છે—સંતાન અર્થે અંધ પત્ની પરણવામાં એને બાધ નથી. ઉપરાંત, લવંગ એને રૂપિયા દે એમ છે. માતપિતાની વાતથી માલૂમ પડ્યું કે ગોપાળની સાથે

મારો સંબંધ કર્યો છે. રૂપિયાને લોભે એ કોડી વરસની છોકરીને પણ પરણવાને તૈયાર છે. રૂપિયાથી નાતને ખરીદી લેશે. માતપિતાએ ધાર્યું કે આ જન્મને માટે આંધળી કન્યાનો ઉદ્ધાર થયો. તેઓ રાજી રાજી થવા લાગ્યાં. મારે માથે આભ તૂટી પડયો.

તેને વળતે દી મેં નક્કી કર્યું કે હવેથી હું લવંગની પાસે નહિ જાઉં. મનમાં મનમાં મેં તેને સોએક વાર "કાળમુખી" કહી ગાળ દીધી. શરમથી મને મરી જવાનું મન થવા લાગ્યું; રીસથી લવંગને મારવાનું મન થવા લાગ્યું. મેં લવંગનું એવું તે શું બગાડયું છે કે એ મારા ઉપર આવો જુલમ કરવા ઉભી થઇ છે? વિચાર કર્યો કે એ મોટું માણસ એટલે જુલમ કરીને જ સુખી થતી હોય, તો જન્માન્ધ દુઃખિયારી સિવાય બીજું કોઇ શું એને જુલમ કરવાનું ઠેકાણું મળ્યું નહિ? મેં ધાર્યું: ના; ફરી એક દી જઇશ, તેને આવી જ રીતે ખૂબ વઢી આવીશ–તે પછી ફરી નહિ જાઉં–ફરી ફૂલ નહિ વેચું–ફરી તેના રૂપિયા નહિ લઉં. મા જો તેને ફૂલ દઇ મૂલ લઇ આવશે, તો તે રૂપિયાનું અન્ન નહિ ખાઉં–ખાધા વગર મરવું પડે તે પણ ભલું. ધાર્યું કે કહીશ: 'મોટાં માણસ થયાં એટલે શું બીજાને પીડા કરવી જ હોય?' કહીશ: 'હું આંધળી છું.—આંધળી જાણી શું દયા આવતી નથી?' કહીશ: 'પૃથ્વીમાં જેને કશું સુખ નથી તેને વગર વાંકે દુઃખ દેવામાં તને શું સુખ છે?' જેમ જેમ વિચાર કરું કે આમ આમ કહીશ તેમ તેમ પોતાની આંખના જળથી પોતે નાહી રહું. મનમાં બીક લાગવા માંડી કે રખેને બોલતી વખતે બોલવાનું છે એ ભૂલી જાઉં.

વખતસર ફરી રામસદય બાબુને ઘેર ચાલી. ફૂલ નહિ લઇ જાઉં એમ ધાર્યું હતું; પરંતુ ખાલી હાથે જતાં શરમ થવા

લાગી. શે બહાને જઈને બેસું? અગાઉની પેઠે કાંઇક ફૂલ લીધાં; પરંતુ આજ માથી છાની ગઈ.

ફૂલ દીધાં. વઢવા સારુ થઈને લવંગની પાસે બેઠી. કેમ કરી વાત ઉપાડવી? હરિ! હરિ! કેમ કરી આરંભ કરવો? શરુઆતમાં બોલવું શું? જ્યાં ચોબાજુએ આગ લાગી છે, ત્યાં પહેલાં કઈ બાજુએ ઓલવવી? કશુંય બોલાયું નહિ. વાત કાઢી જ ન શકી. રોવું આવવા લાગ્યું.

નસીબ જોગે લવંગે પોતે જ વાત ઉપાડી.

“ આંધળી! તારા વિવા' થશે. ”

હું સળગી ઉઠી–બોલી: “ રાખ થશે. ”

લવંગ બોલી: “ કેમ, નાના બાબુ વિવાહ કરાવી દેશે. નહિ થાય કેમ? ”

હું ઑર સળગી–બોલી: “ કેમ, હું તમારા સૌ લોકના શા વાંકમાં આવી છું? ”

લવંગ પણ ખીજાઇને બોલી:

“ મર મૂઈ! તારે પરણવાનું મન નથી કે શું? ”

હું માથું ધુણાવી બોલી: “ ના. ”

લવંગ ઑર ખીજાઈને બોલી: “ પાપણી ક્યાંની! પરણવું નથી કેમ? ”

હું બોલી: “ ખુશી! ”

લવંગના મનમાં, ઘણું કરીને શક પડ્યો કે હું ભ્રષ્ટ છું; નહિ તો પરણવાની ના પાડું કેમ? એ ખૂબ ખીજાઇને બોલી:

"મર મૂઈ! નીકળ કહું છું, નહિ તો ઝાડુ મારીને બહાર કાઢીશ."

હું ઊઠી. મારી બેઉ અંધ આંખોમાંથી પાણી પડતું હતું તે લવંગને જોવા ન દીધું. હું પાછી ફરી ઘેર જતી હતી; પગથીઆં આગળ આવી જરા ઢચુપચુ કરતી હતી–કયાં ? વઢવાની વાત તો કંઈ જ બોલાઈ નહિ. ત્યાં અચાનક કોઇનો પગરવ સંભળાયો. અંધની શ્રવણશક્તિ અલૌકિક તીવ્રતા પામે છે. હું એક બે વાર એ પગરવ સાંભળીને જ ઓળખી ગઈ હતી કે કોનાં પગલાંનો એ અવાજ છે. હું પગથીઆં ઉપર બેઠી. નાના બાબુ મારી નજીક આવ્યા કે મને દેખીને ઉભા રહ્યા. હું જાણું મારાં આંસુ દીઠેલાં ખરાં. એમણે પૂછ્યું : "કોણ રજની!"

બધું ભૂલી ગઈ: રીસ ભૂલી; અપમાન ભૂલી; દુઃખ ભૂલી: કાનમાં વાજવા લાગ્યું, "કોણ રજની!" મેં જવાબ દીધો નહિ. મનમાં થયું, હજી એક બે વાર ભલે પૂછે–હું સાંભળીને કાન ઠારૂં.

નાના બાબુએ પૂછ્યું : "રજનિ! રુવે છે કેમ?"

મારૂં અંતર આનંદથી ઉભરાવા લાગ્યું. આંખનાં આંસુ ઑર ઉછળવા લાગ્યાં. હું બોલી નહિ—હજીયે ભલે પૂછે. મનમાં થયું, હું કેવી નસીબદાર! વિધાતાએ મને આંધળી કરી છે, બહેરી મૂંગી કરી નથી.

તેમણે ફરી પૂછ્યું : "કેમ રુવે છે? કોઈએ કાંઈ કહ્યું?"

મેં એ વખતે જવાબ દીધો. તેમની સાથે વાતચિત કરવાનું સુખ, જો જન્મમાં એક વાર સાંપડે છે તો જવા દઉં શીદને? હું બોલી :

" નાની મા વઢયાં. "

નાના બાબુ હસ્યા. બોલ્યા :

" નાની માનું બોલ્યું ગણતી નહિ. એમની જીભ એવી જ છે; પણ મનમાં રીસ ન મળે. તું મારી સાથે ચાલ. હમણાં જ તેઓ પાછાં મીઠી જીભે બોલાવશે. "

તેમની સાથે કેમ ન જાઉં ? તેઓ બોલાવે પછી કંઇ રીસ રહે ? હું ઉભી થઈ. તેમની સાથે ચાલી. તેઓ પગથીઆં ચઢવા લાગ્યા. હું પણ પાછળ પાછળ ચઢતી હતી. તેઓ બોલ્યા : " તું દેખતી નથી. પગથીઆં ચઢે છે શી રીતે ? ન ચઢી શકે તો ચાલ હું હાથ ઝાલીને દોરૂં. "

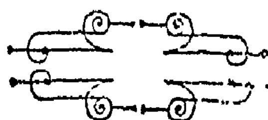
મારૂં અંગ કંપી ઊઠયું. આખે શરીરે રુવાં ઉભાં થયાં. તેમણે મારો હાથ ઝાલ્યો. ભલેને ઝાલ્યો. લોકો નિંદા કરે તો કરો. મારો નારીજન્મ સાર્થક થાઓ. હું બીજાની મદદ વગર કલકત્તાની ગલીએ ગલીએ ફરી શકું છું, પરંતુ મેં નાના બાબુને ના પાડી નહિ.

નાના બાબુ—કહું કે ? શી રીતે કહું ? ઘટતા શબ્દો મળતા નથી. નાના બાબુએ હાથ ઝાલ્યો.

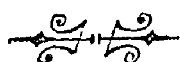
જાણે પ્રભાતનું એકાદ પ્રફુલ્લ કમળ પાંખડિયો વડે મારે કાંડે વીંટાઈ વળ્યું—જાણે ગુલાબની માળા ગૂંથી કોઈએ મારે હાથે વીંટી દીધી ! મને બીજું કાંઈ યાદ નથી. જાણમાં એ જ વેળાએ મરજી થઇ હતી—અત્યારે મરૂં નહિ કાં ? જાણમાં, ત્યારે ગળીને જળ થઈ જવાની મરજી થઈ હતી. જાણમાં, મરજી થઈ હતી કે શચીન્દ્ર અને હું, બે ફૂલ બની, આમ અડોઅડ રહી, કોઈ વન-વૃક્ષે જઈ એક દાંડલીએ ઝુલી રહીએ. બીજું શું મનમાં થયું હતું

તે યાદ નથી. જ્યારે પગથીઆં ચઢી રહી, નાના બાળુએ હાથ છોડી દીધો, ત્યારે મેં મોટો નિસાસો નાખ્યો. આ સંસાર પાછો ખ્યાલમાં આવ્યો. તેની જ સાથે ખ્યાલમાં આવ્યું: 'શું કર્યું પ્રાણેશ્વર! વણસમજ્યે શું કર્યું? તમે મારૂં પાણીગ્રહણ કર્યું. હવે તમે મને ગ્રહણ કરો કે ન કરો; તમે મારા સ્વામી. હું તમારી પત્નિ—આ જન્મમાં આંધળી ફૂલવાળીનો સ્વામી બીજો કોઈ નહિ બને.'

તે જ વેળાએ શું ભૂંડા માણસની નજર લાગી? જાણમાં તેમ જ.

પ્રકરણ ૫ મું

નાના બાબુએ નાની મા પાસે જઈ પૂછયું:—

" રજનીને શું કહ્યું'તું હેં ? એ રુવે છે."

નાની મા મારી આંખમાં પાણી જોઈ ઝંખવાણાં પડયાં. મને મીઠાં વેણ કહી પાસે બેસાડી. ઉમ્મરે મોટેરા ઓરમાન દીકરા આગળ બધી વાત ફોડ પાડીને બોલાઈ નહિ. નાના બાબુ નાની માને રીઝમાં જોઈ પોતાને કામે મોટી માની આગળ ચાલ્યા ગયા. હું પણ ઘેર ચાલી આવી.

આ તરફ ગોપાળ બાબુની સાથે મારા વિવાહની તૈયારી થવા લાગી. દિવસ નક્કી થયો. હું શું કરૂં ? ફૂલ ગૂંથવાં બંધ કરી દિવસરાત હું કઈ રીતે આ વિવાહ અળસાવું એ જ ચિન્તા કરવા લાગી. આ વિવાહની બાબતમાં માતાના આનંદનો, પિતાના ઉત્સાહનો, લવંગલતાની મહેનતનો પાર ન હોતો. નાના બાબુ સાટું સુધારનાર હતા. આ જ વાત સૌથી વધારે સાલે તેવી છે. નાના બાબુ સાટું સુધારનાર ! હું એકલી, આંધળી, કઈ રીતે આની સામે થાઉં ? કોઈ ઈલાજ દેખાયો નહિ. માળા ગૂંથવી બંધ પડી. માતપિતાએ ધાર્યું કે વિવાહના ઉછરંગે વિહ્વળ બની મેં માળા ગૂંથવી પડતી મૂકી છે.

ઇશ્વરે મને એક મદદગાર આણી દીધી. મેં કહ્યું છે કે ગોપાળ બસુ પરણેલો હતો. એની પત્નીનું નામ ચંપા–બાપે રાખ્યું હતું

ચંપકલતા. ચંપા જ ફકત આ વિવાહની વિરૂદ્ધ હતી. ચંપા જરા જબરી સ્ત્રી હતી. ઘરમાં શોકય ન આવે તેવી કોશીશ કરવામાં એણે કાંઈ કચાશ રાખી નહિ.

હીરાલાલ નામે ચંપાનો એક ભાઈ હતો. ચંપાના કરતાં દોઢ વરસે નાનો. હીરાલાલ દારુ પીતો–તે પણ થોડો ઘણો નહિ. સાંભળ્યું છે કે ગાંજોય ફૂંકતો. એના બાપે એને ભણાવ્યો ગણાવ્યો નહોતો. કોઈક પ્રકારે એણે લખતાં આવડે એટલું જ્ઞાન મેળવી લીધું હતું એટલું જ; તો પણ રામસદય બાબુએ એને કયાંક કારકુન તરીકે વળગાડી દીધો હતો. છાકટાપણાને અપલક્ષણે એ ચાકરી ગઈ. હરનાથ બસુએ એની શેખીથી ભોળવાઈ હાંસલની આશાએ એને દુકાન મંડાવી દીધી. દુકાનમાં હાંસલ તો ઘેર ગયું, ઉલટું દેવું થયું. દુકાન ઉપડી ગઈ. એ પછી કોઈક ગામમાં બાર રૂપિયાને પગારે હીરાલાલ માસ્તર બની ગયો. એ ગામમાં દારુ ન મળે એટલે એ નાસી આવ્યો. એ પછી એણે એકાદ છાપું કાઢયું. કેટલાક દી એથી ખૂબ લાભ થયો, ભારે જમાવટ થઇ ગઇ. પરંતુ અશ્લીલતાના દોષ બદલ પોલીસે કનડગત શરુ કરી. આસ્તીનો માર્યો હીરાલાલ છાપું ફેંકી ગેબ થઇ ગયો. કેટલાએક દિવસ બાદ હીરાલાલ પાછો એકાએક ફૂટી નીકળી નાના બાબુની ખિદમતગારી કરવા લાગ્યો. પરંતુ નાના બાબુની આગળ દારુનું ચલણ નથી જોઇ પોતાની મેળે ખસી ગયો. બીજો કાંઇ ઇલાજ ન રહ્યો ત્યારે નાટક લખવા માંડયું. નાટકની એક પણ નકલ વેચાઈ નહિ. તો પણ છાપખાનાનું દેવું ફીટાડવું ન પડયું એટલે એ ફેરી બચી ગયો. હવે આ સંસારમાં બીજો કોઇ આરો ન જોઈ હીરાલાલ ચંપાબેનનો પલ્લો પકડી બેસી રહ્યો.

ચંપાએ પોતાની મતલબ પાર પાડવા હીરાલાલને કામે લગાડયો. હીરાલાલે બેનની પાસેથી બધું બરાબર સાંભળી લઇને પૂછ્યું:

"રૂપિયાની વાત ખરીને ? આંધળીને જે કોઈ પરણશે તેને રૂપિયા મળશે ને ?"

ચંપાએ એ બાબતની શંકા દૂર કરી. હીરાલાલને રૂપિયાની ઘણી જરૂર હતી. એણે તાબડતોબ મારા પિતાને ત્યાં આવી દર્શન દીધાં. પિતા તે વખતે ઘરમાં હતા. હું તે વખતે ત્યાં આગળ નહોતી, હું બીજા ઓરડામાં હતી. કોઈ અજાણ્યો પુરુષ પિતાની સાથે વાત કરે છે એવું સાદ ઉપરથી માલૂમ પડતાં હું કાન માંડીને વાતચિત સાંભળવા લાગી. હીરાલાલનો કેવો કઠોર ભૂંડોભખ અવાજ !

હીરાલાલ કહે છે : "શોક્ય ઉપર છોકરી શા માટે દેવી જોઈએ ?"

પિતાએ દિલગીર થઇ કહ્યું : "શું કરૂં ? ન દઉં તો વિવાહ ન થાય–આટલો વખત તો ન થયા !"

હીરાલાલ : "કેમ, તમારી છોકરીના વિવાહની શી ફિકર છે ?"

પિતા હસ્યા, બોલ્યા : હું ગરીબ માણસ ફૂલ વેચીને પેટ ભરૂં. મારી છોકરીને કોણ પરણે ? તેમાં વળી આંધળી. વળી ઉમ્મર પણ ઠીક ઠીક થઈ છે."

હીરાલાલ : "કેમ, પરણનારની શી ખોટ છે ? મને કહો તો હું પરણું. હાલમાં ઉમ્મરે પહોંચેલી છોકરી તો લોકો માગતા આવે છે. હું જ્યારે "સ્તૃશ્રુભિશ્રવશાત્" પત્રિકાનો એડિટર હતો, ત્યારે મેં છોકરીઓને મોટી કરીને પરણાવવાના પક્ષમાં કેટલાય 'આર્ટિકલ' લખ્યા હતા. વાંચીને આકાશના મેઘ ગાજી ઊઠ્યા હતા. બાળવિવાહ ! છિઃ ! છિઃ ! છોકરીને તો મોટી કરીને જ પરણાવવી. આવો ! મને દેશની ઉન્નતિનો 'એક્ઝેમ્પલ્ સેટ*' કરવા દ્યો. હું જ આ છોકરીને પરણીશ."

* દાખલો બેસાડવો

અમે એ વખતે હીરાલાલની ચાલચલગત સંબંધમાં કાંઇ સાંભળ્યું નહોતું, પાછળથી સાંભળેલું. પિતા ડગુમગુ થવા લાગ્યા. આવો મોટો પંડિત જમાઈ હાથમાંથી જતો રહે છે ધારી કાંઈક દિલગીર થયા. આખરે બોલ્યા : “ વાત નક્કી થઇ ચૂકી છે. અત્યારે હવે ફેરફાર થાય નહિ. તેમાં વળી આ વિવાહના કરતા કારવતા શચીન્દ્ર બાબુ છે. એ લોકો જ વિવાહ કરી દે છે. એઓ જે કરશે તે જ થશે. એ લોકોએ જ ગોપાળ બાબુની સાથે સંબંધ કરેલો છે. ”

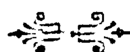
હીરાલાલ : “ એ લોકોની મતલબ તમે શું સમજો ? મોટાં માણસનાં ચરિત્રનો પાર પામવો મુશ્કેલ. એ લોકોનો ઝાઝો વિશ્વાસ ન કરતા. ”

આમ બોલી હીરાલાલે ગુપચુપ કંઇ કહ્યું એ મારા સાંભળવામાં આવ્યું નહિ. પિતા બોલ્યા : “ ના રે ના, આંધળી છોકરીના સંબંધમાં એવું હોય જ નહિ. ”

હીરાલાલ તે ઘડી આશાભંગ થઇ ઘરમાં આણીગમ તેણીગમ જોવા લાગ્યો. ચોતરફ જોઇ લઈ બોલ્યો : તમારા ઘરમાં દારુ નથી કે ? ” પિતા અજબ થયા, બોલ્યા : “ દારુ ! શા માટે રાખું ? ”

હીરાલાલ દારુ નથી જાણી શાણો થઈ બોલ્યો : “ ચેતાવી દેવા સારુ કહેતો હતો. હવે સારા માણસની સાથે સગપણ કરવા નીકળ્યા છો તો એવું એવું ન હોય તો સારૂં. ”

વાત પિતાને બહુ ઠીક ન લાગી. તેઓ ચૂપ થઇ રહ્યા. હીરાલાલ, ન તો વિવાહ બાબતમાં ન તો દારુ બાબતમાં, કોઈ જ દિશામાં દેશની ઉન્નતિનો ‘ એકઝેમ્પલ્ સેટ ’ કરી ન શકાયાથી ખિન્ન મને રવાના થયો.

પ્રકરણ ૬ ઠ્ઠું

વિવાહનો દિવસ છેક નજીક આવ્યો. હવે એક જ દિવસની વાર છે. ઉપાય નથી! ચોગરદમથી ઉલટેલું પાણીનું પૂર ઘુઘવાટ કરતું આવે છે—હું જરૂર ડૂબવાની.

તે ઘડીએ લાજ કોરે મૂકી, માના પગમાં પછડાટી ખાઈ, હું રોવા લાગી. હાથ જોડીને બોલી: "મને પરણાવો માં, હું વાંઢી રહીશ."

માએ અચંબો પામીને પૂછયું: "કેમ, કેમ"? તેનો જવાબ હું દઈ શકી નહિ. ફકત હાથ જોડવા લાગી, રોવા લાગી. મા નાખુશ થઈ, ખીજાઈ ગઈ, માએ ગાળો દીધી. છેવટે પિતાને કહી દીધું. પિતા પણ ગાળ દઈ મારવા આવ્યા. હું કંઇ બોલી શકી નહિ.

ઉપાય નથી! છૂટકારો નથી! હું ડૂબી! તે જ દિવસે પાછલે પહોરે ઘરમાં હું તદ્દન એકલી હતી; પિતા વિવાહને માટે ખરચખૂટણની તજવીજ કરવા ગયા હતા, મા સરસામગ્રી વહોરવા ગઇ હતી. આમ જ્યારે બનતું ત્યારે હું બાર વાસી રાખતી. અથવા તો વામાચરણ મારી પાસે બેસી રહેતો. વામાચરણ આ દિવસે બેઠો હતો. કોઇ એક જણ બારણું ઠેલી ઘરમાં દાખલ થયું. ઓળખીતો પગરવ ન હતો.

મેં પૂછ્યું : “ કોણ એ ? ”

ઉત્તર : “ તારો જમ ! ”

બોલી કોપભરી હતી ખરી, પણ સાદ બાઈ માણસનો હતો. હું બ્હીની નહિ, હસીને બોલી : “ મારો જમ છે ખરો કે ? ત્યારે આટલા દી હતો ક્યાં ? ”

બાઈનો ગુસ્સો ઉતર્યો નહિ. “ હમણાં ખબર પડશે ! ભારે વિવા’ની હોંશ છે ! કાળમુખી, ભમરાળી ! ” વગેરે ગાળોની ધારા ચાલી રહી. ગાળો પૂરી થતાં એ મધુરભાષિણી બોલી : “ જોજે આંધળી, મારા ધણીની સાથે જો તારા વિવાહ થયા છે, તો જે દિવસે તું ઘર માંડવા આવીશ, તે જ દિવસે તને ઝેર દઈ મારી નાખીશ. ”

હું સમજી. ચંપા પોતે છે. આદરભેર મેં બેસવાનું કહ્યું. હું બોલી : “ સાંભળો, મારે તમને કાંઇક કહેવું છે. ” આટલી ગાળોના જવાબમાં આદરભરી બોલી સાંભળી ચંપા કાંઈકે ટાઢી પડીને બેઠી.

મેં કહ્યું : “ સાંભળો, આ વિવાહથી જેમ તમે નારાજ છો, તેમ હું પણ નારાજ છું. મારા આ વિવાહ કોઈ રીતે આળસતા હોય તો અળસાવવા હું રાજી છું. કેવી રીતે વિવાહ આળસે તે કહી શકો છો ? ”

ચંપા અચરજ પામી. એ બોલી : “ તે, તારાં માબાપને કહેતી નથી કેમ ? ”

“ હજાર વાર કહ્યું. કાંઈ વળ્યું નહિ. ”

"બાજુવાળાઓને ઘેર જઇ એ લોકોને હાથે પગે વળગતી નથી કેમ ?"

"એથી પણ કાંઇ વળ્યું નહિ."

ચંપા સહેજ વિચાર કરીને બોલી : "ત્યારે એક કામ કરીશ ?"

"શું ?"

"બે દી સંતાઇ રહીશ ?"

"કયાં સંતાઉં ? મારે માટે આશરા ઠેકાણું કયાં છે ?"

ચંપાએ વળી કંઈક વિચાર કર્યો ને બોલી : "મારા બાપને ત્યાં જઈ રહીશ ?"

મેં વિચાર કર્યો, ખોટું શું ? બીજો તો કોઈ ઉગરવાનો ઉપાય દેખાતો નથી. મેં કહ્યું : "હું આંધળી રહી, અજાણી જગ્યાએ કોણ મને રસ્તો બતાવી લઇ જાય ? એ લોકો પણ આશરો આપે શેના ?"

ચંપા મારી સર્વનાશિની કુપ્રવૃત્તિ મૂર્તિમતી બનીને આવી હતી. એ બોલી : "તારે એ ફિકર કરવાની છે જ નહિ. એ બધો બન્દોબસ્ત હું કરીશ. હું સાથે માણસ દઇશ, હું એ લોકોને કહાવી મોકલીશ. તું જઇશ ને ? બોલ."

ડૂબતા માણસની પાસે પડેલા પાટિયાની પેઠે મારી આંખે આ પ્રવૃત્તિ ઉગરવાના એક માત્ર ઉપાય તરીકે ભાસી. હું કબૂલ થઇ.

ચંપા બોલી : "ઠીક. ત્યારે તૈયાર રહેજે. રાતે સૌ ઉંઘી જશે એટલે હું આવીને બારણે ટકોરો મારીશ. તું બહાર આવતી રહેજે."

હું કબૂલ થઈ.

* * *

બે પહોર રાતે બાર ઉપર ટકટક કરી જરા અવાજ થયો. હું જાગતી હતી. બીજું એક જ વસ્ત્ર લઇ બાર ઉઘાડી હું બહાર

નીકળી. જાણ્યું કે ચંપા ઉભી છે. તેની સાથે ચાલી. એક વાર વિચાર કર્યો નહિ, એક વાર સમજી નહિ કે કેવું ખોટું કામ કરૂં છું ! માતપિતાને માટે મન વ્યાકુળ થયું ખરૂં. પરન્તુ તે વખતે મનમાં મનમાં માનતી હતી કે થોડા દિવસને માટે જાઉં છું, વિવાહની વાત બંધ પડશે કે પાછી આવતી રહીશ.

હું ચંપાને ઘેર–મારે સાસરે આવી પહોંચી કે તાબડતોબ ચંપાએ મને સાથે માણસ દઇ રવાના કરી દીધી. રખેને એનો વર જાણી જાય એ બ્હીકથી એણે બહુ દોડાદોડ કરી. જે માણસ સાથે દીધો તેની સાથે જવા સામે મારે ખાસ વાંધો હતો; પરંતુ ચંપાએ એવી તો દોડાદોડ કરી જે મારો વાંધો તણાઈ ગયો. ખ્યાલ કરો, કોને મારી સાથે દીધો હશે ?

હીરાલાલને !

હીરાલાલની બૂરી ચાલ સંબંધમાં એ વખતે હું કાંઈ જ જાણતી નહોતી. મેં વાંધો કાઢયો હતો તે એ માટે નહિ. એ જુવાન પુરુષ, હું જુવાન સ્ત્રી. એની સાથે કઇ રીતે એકલી જાઉં ? આ વાંધો. પરંતુ એ વખતે મારી વાત કોણ સાંભળે ? હું આંધળી, રસ્તો અજાણ્યો, રાતની વેળાએ આવેલી; એટલે રસ્તામાં અવાજોને લગતાં એંધાણો ઓળખી રાખી આવજા કરતી, તે બધાં આજ કાંઈ સાંભળવામાં આવ્યાં નહિ. ઘેર પાછી જાઉં તો ત્યાં પાછો એ પાપી વિવાહ ! અણછૂટકે હીરાલાલની સાથે જવું પડયું. એ વખતે મનમાં થયું કે ‘ બીજું કોઈ આંધળાનું મદદગાર હો ન હો, પણ ઉપર દેવતા તો છે. તેઓ કદિ પણ, લવંગલતાની પેઠે, પીડાયલાને પીડશે નહિ. તેમનામાં દયા છે, શક્તિ છે; જરુર દયા કરી મને બચાવશે. નહિ તો દયા કોને માટે ? ’

હું ત્યારે નહોતી જાણુતી કે ઇશ્વરી નિયમ વિચિત્ર છે; માણુસની બુદ્ધિથી અતીત છે. આપણે જેને દયા કહીએ છીએ તે ઈશ્વરના અનંત જ્ઞાનની આગળ દયા નથી. આપણે જેને પીડન કહીએ છીએ તે ઈશ્વરના અનંત જ્ઞાનની આગળ પીડન નથી. ત્યારે નહોતી જાણુતી કે આ સંસારનું અનંત ચક્ર દયામાયાશૂન્ય છે. એ ચક્ર નિયમિત માર્ગે પણ ધારેલા–અણધારેલા ચીલાઓમાં અહોરાત્ર ચાલ્યા કરે છે. તેના દારુણવેગની ઝપટમાં જે આવ્યું–આંધળું હો, અપંગ હો, દુઃખિયારૂં હો–તે પીલાઇ મરવાનું. હું આંધળી, નિરાધાર, એટલે મારે માટે અનંત સંસારચક્ર ચીલો ચાતરીને ચાલે શા માટે ?

હીરાલાલની સાથે હું વિશાળ સરિયામ રસ્તે બહાર નીકળી. એના પગરવને અનુસરી ચાલી. ક્યાંકની ઘડિયાળમાં એક વાગ્યો. રસ્તામાં કોઈ ન મળે—ક્યાંય પણ અવાજ ન મળે. અવાજમાં, એક બે ગાડીના અવાજ—એક બે દારુથી ઘેંઘટ બનેલી કામિનીના મેળ વગરના ગાણાનો અવાજ. મેં હીરાલાલને ઓચિંતું પૂછ્યું :

" હીરાલાલ બાબુ, આપના શરીરમાં જોર કેવુંક છે ? "

હીરાલાલ કંઇક વિસ્મય પામ્યો, બોલ્યો : " કેમ ? "

" સહેજ પૂછું છું. "

" મોળું નથી. "

" તમારા હાથમાં શેની લાકડી છે ? "

" તાડની. "

" ભાંગી શકો ખરા ? "

" એ તે બને ! "

" મારા હાથમાં ઘો જોઉં. "

પ્રકરણ ૭ મું

હીરાલાલે મારા હાથમાં લાકડી દીધી. મેં એના ભાંગીને બે ટુકડા કર્યા. હીરાલાલ મારૂં બળ જોઈ તાજુબ થયો. મેં અર્ધી લાકડી એને આપી, અર્ધી મારી પાસે રાખી. એની લાકડી ભાંગી નાખી જોઈ હીરાલાલ ગુસ્સે થયો. હું બોલી: "મને હવે નીરાંત થઈ. ગુસ્સો ન કરશો. તમે મારૂં બળ દીઠું; મારા હાથમાં આ અર્ધી લાકડી છે એ દીઠી; તમારો ઈરાદો હશે તો પણ હવે તમે મારા ઉપર કશો જુલમ કરવા હિંમત નહિ કરો."

હીરાલાલ ચુપ થઇ રહ્યો.

હીરાલાલે જગન્નાથના ઘાટ ઉપર જઈ હોડી ભાડે કરી. રાતને વખતે દખણાદે પવને સઢ ચઢાવ્યો. હીરાલાલે કહ્યું: "અમારૂં વતન હુગલી." હું એ પૂછવું ભૂલી ગઈ હતી.

માર્ગમાં હીરાલાલે કહ્યું: "ગોપાળની સાથે તો તારો વિવાહ નહિ થાય. મને પરણ." મેં કહ્યું: "ના."

હીરાલાલે વાદવિવાદ શરુ કર્યો. એનો પ્રયત્ન એમ કે ચર્ચા વડે સાબીત કરવું કે દુનિયા ભરમાં એના જેવો સુપાત્ર મળવો મુશ્કેલ છે; તેમ મારા જેવી કુપાત્ર પણ મળવી મુશ્કેલ છે. મેં બેઉ વાત કબૂલ રાખી. તો પણ કહ્યું: "ના, તને તો નહિ જ પરણું."

ત્યારે હીરાલાલ બહુ ખીજાયો—બોલ્યો : “ તે, આંધળીને કોણ પરણવા આવતું ’ તું ? ” આમ કહી એ ચૂપ રહ્યો. એમ બેઉ ચૂપ થઈ રહ્યાં. આ રીતે રાત વીતવા લાગી.

એ પછી પાછલી રાતે હીરાલાલે ઓચિંતું ખારવાઓને કહ્યું : “ આ ઠેકાણે થોભાવો. ” ખારવાઓએ હોડી નાંગરી. હોડીનું તળિયું જમીનને અડ્યાનો અવાજ સંભળાયો. હીરાલાલે મને કહ્યું : “ ઉતરો–આવી પહોંચ્યાં. ” એણે મને હાથ ઝાલી ઉતારી. હું કાંઠા ઉપર ઉભી રહી.

એ પછી એવો અવાજ સંભળાયો કે જાણે હીરાલાલ પાછો હોડી ઉપર ચઢયો. ખારવાઓને એણે કહ્યું : “ દ્યો, હોડી છોડી દ્યો. ” હું બોલી : “ આ શું ? મને ઉતારી મૂકી હોડી છોડી દ્યો છો કેમ ? ”

હીરાલાલ બોલ્યો : “ તું તારૂં ફોડી લે. ” ખારવા હોડી છોડી દેવા લાગ્યા. હલેસાંનો અવાજ સંભળાયો. હું તે ઘડી અકળાઇને બોલી : “ તમારે પગે લાગું ! હું આંધળી છું. જો છેક જ મને છોડી જવી હોય, તો પછી કોઇના ઘર સુધી મને પહોંચાડી દઇને જાઓ. હું તો આ ઠેકાણે કદિ પણ આવી નથી–અહીંનો રસ્તો મને સૂઝશે શી રીતે ? ”

હીરાલાલ બોલ્યો : “ મને પરણવાને કબૂલ થાય છે ? ”

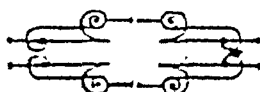
મને રોવું આવ્યું. પળવાર રોઈ. ગુસ્સાથી હીરાલાલને કહ્યું : “ તમે જાઓ. તમારી આગળથી કશો ઉપકાર ના જોઇએ. સવાર પડયું કે તમારી પેઠે નિર્દય નહિ એવા સેંકડો માણસ મળી આવશે. તેઓ આંધળીના તરફ કાંઇક દયા બતાવશે. ”

હીરાલાલ : “ મળી આવશે તોને ? આ તો બેટ છે ! ચોતરફ પાણી છે. મને પરણીશ ? ”

હીરાલાલની હોડી તે વખતે કંઈક આઘી નીકળી ગઈ હતી. શ્રવણશક્તિ મારા જીવનનું અવલમ્બન છે. કાન જ મારી આંખની ગરજ સારે છે. કોઈ બોલે તો કેટલે છેટે કઇ તરફ બોલે છે તે હું અટકળી શકું છું. હીરાલાલ કઈ તરફ કેટલે છેટે રહી બોલ્યો તેની મનમાં મનમાં અટકળ બાંધી હું પાણીમાં ઉતરી. તે તરફ દોડી—મનમાં એમ કે હોડી પકડું. ગળા સમા પાણીમાં ઉતરી; હોડી હાથ આવી નહિ. હોડી વધારે ઊંડા પાણીમાં હતી. હોડી પકડવા જતાં ડૂબી મરૂં.

તાડની લાકડી ત્યારે પણ હાથમાં હતી. ફરી બરાબર અવાજની અટકળ બાંધતાં જણાયું કે હીરાલાલ આ તરફ, આટલે છેટેથી બોલે છે. પાછી હઠી કડ સમા પાણીમાં ચઢી, અવાજના સ્થાનની અટકળ બાંધી, જોરથી પેલી તાડની લાકડી ફેંકી.

ચીસ પાડી હીરાલાલ હોડી ઉપર પડી ગયો. “ ખૂન થયું, ખૂન થયું ” પોકારી ખારવાઓએ હોડી છોડી મૂકી. ખરૂં જોતાં એ પાપીનું ખૂન થયું નહોતું. તૂર્ત જ તેનો મધુર કંઠ સંભળાયો. હોડી વહેતી ચાલી; એ તાણી તાણીને મને ગાળો દેતો ચાલ્યો. ઘણી ખરાબ, સાંભળી ન જાય એવી ભાષામાં પવિત્ર ગંગાને મલિન કરતો કરતો ચાલ્યો. મેં ચોખ્ખું સાંભળ્યું કે એ દમ ભીડાવતો હતો કે ફરી પાછું છાપું કાઢી એ મારી વિરૂદ્ધમાં ‘ આર્ટિકલ ’ લખવાનો.

પ્રકરણ ૮ મું

તે નિર્જન રાત્રિએ હું અંધ યુવતી એકલી એ બેટમાં ઉભી રહી ગંગાનો કલકલ જલકલ્લોલ સાંભળવા લાગી.

હાય ! મનુષ્યજીવન ! કેવું અસાર તું ! કેમ આવે છે, કેમ રહે છે, કેમ જાય છે ? આ દુઃખમય જીવન શાને ? વિચાર કરતાં અક્કલ ગુમ થઈ જાય છે ! શચીન્દ્ર બાબુ એક દિવસ પોતાની માતાને સમજાવતા હતા કે બધુંય નિયમાધીન છે. માણસનું આ જીવન શું કેવળ તે નિયમનું ફળ છે ? જે નિયમે ફૂલ ફૂટે છે, મેઘ દોડે છે, ચંદ્ર ઉગે છે, જે નિયમે પાણીના પરપોટા ઊઠે છે, હસે છે, ફૂટી જાય છે, જે નિયમે ધૂળ ઉડે છે, તૃણ બળે છે, પાન ખરે છે, તે જ નિયમે શું આ સુખદુઃખમય મનુષ્યજીવન બંધાય છે, પૂરૂં થાય છે, લય પામે છે ? જે નિયમને તાબે થઈ, આ નદીના પટમાંની મગર શિકારની શોધ કરે છે, જે નિયમને તાબે થઈ આ બેટમાં નાના જીવડા તેથી નાના બીજા જીવડાનો શિકાર કરતા ફરે છે, તે જ નિયમને તાબે થઈ, શું હું શચીન્દ્રને માટે પ્રાણ તજવા બેઠી છું ? ધિક્ પ્રાણત્યાગને ! ધિક્ પ્રણયને ! ધિક્ મનુષ્યજીવનને ! શા માટે આ ગંગાજલમાં આનો પરિત્યાગ કરૂં નહિ ?

જીવન અસાર છે. સુખ નથી માટે અસાર છે, એમ નથી. શીમળાના ઝાડે શીમળાનાં ફૂલ ફૂટવાનાં; એ માટે કાંઇ તેને અસાર નહિ કહું. દુઃખમય જીવનમાં દુઃખ છે, માટે કાંઇ તેને અસાર નહિ કહું. પરંતુ અસાર કહું છું એટલા માટે કે દુઃખ જ દુઃખનું પરિણામ છે–તેની પછી બીજું કાંઇ જ નહિ. મારૂં અંતરનું દુઃખ મેં જ મારે ભોગવ્યું, બીજા કોઇએ જાણ્યું નહિ–બીજું કોઇ સમજ્યું નહિ. દુઃખ પ્રકટ કરવાની ભાષા નથી માટે તે સંભળાવી શકી નહિ; સાંભળનાર નથી માટે તે સંભળાવી શકી નહિ. સહૃદય સમઝદાર નથી માટે તે સમજાવી શકી નહિ. એક શીમળાના ઝાડમાંથી હજાર શીમળાનાં ઝાડ થઇ શકશે, પરંતુ તમારા દુઃખે બીજાં કેટલાં જણ દુઃખી થશે ? પરના અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કરી શકે એવાં કેટલાં પર પૃથ્વીમાં જન્મ્યાં છે ? પૃથ્વીમાં કોણ એવું જન્મ્યું છે જે આંધળી ફુલવાળીનું દુઃખ સમજશે ? કોણ એવું જન્મ્યું છે જે આ ક્ષુદ્ર હૃદયમાં, દરેક વચને, દરેક શબ્દે, દરેક અક્ષરે, કેટલી સુખદુઃખની લહેરો ઊઠે છે તે સમજી શકશે ? સુખદુઃખ ? હા, સુખ પણ છે. જ્યારે ચૈત્ર માસમાં ફૂલના ટોપલા સાથે સાથે મધમાખી ઉડતી ઉડતી અમારા ઘરમાં દાખલ થતી, ત્યારે એ અવાજની સાથે મારે કેટલું સુખ ઉછળતું એ કોણ સમજતું ? જ્યારે ગણીકાના મકાનમાંથી વાજિંત્રનો ઝંકાર સાયંકાળની પવનલહરિએ કાને આવતો, ત્યારે મારૂં સુખ કોણ સમજ્યું હતું ? જ્યારે વામાચરણને અર્ધીપર્ધી વાચા ઉઘડી હતી– 'જળ' કહેતાં 'ત' કહેતો, 'કાપડ' કહેતાં 'ખાઉ' કહેતો, 'રજની' કહેતાં 'ઝુંજી' કહેતો–ત્યારે મારા મનમાં કેટલું સુખ ઉછળતું, તે કોણ સમજ્યું હતું ? મારૂં દુઃખે વળી કોણ સમજશે ? અંધનો રૂપોન્માદ કોણ સમજશે ? ન દેખવામાં દુઃખ છે, તે કોણ સમજશે ? સમજે

તો સમજેય કદાચ. પણ દુઃખ પ્રગટ કરી શકી નહિ, એ દુઃખ કોણ સમજશે ? પૃથ્વીમાં દુઃખની ભાષા નથી, એ દુઃખ કોણ સમજશે ? નાને મોઢે મોટા બોલ તમને સારા લાગતા નથી, નાની ભાષામાં મોટું દુઃખ પ્રકટ કર્યું જાય ખરૂં ? એવું તો દુઃખ છે કે મારે શું દુઃખ છે તે, એ દુઃખથી હૃદય ફાટી જવા છતાં પણ, હું પૂરેપૂરૂં પોતે મનની અંદર વિચાર કરી લાવી શકતી નથી.

મનુષ્યની ભાષામાં તેવા શબ્દો નથી—મનુષ્યની તેવી વિચાર-શક્તિ નથી. દુઃખ ભોગવું છું, પરંતુ દુઃખ કેમે કર્યું સમજાતું નથી. મારે શું દુઃખ છે ? શું છે તે જાણતી નથી, પરંતુ હૃદય ફાટી જાય છે. હમેશાં એવું જોવામાં આવે છે કે તમારૂં શરીર લેવાતું જાય છે, તમારૂં બળ હરાતું જાય છે, પરંતુ તમારા શરીરમાં રોગ શો છે એ તમે જાણી શકતા નથી. તેમ જ ઘણી વાર જોવામાં આવશે કે દુઃખથી તમારી છાતી ફાટી જાય છે, પ્રાણ બહાર કાઢી શૂન્ય માર્ગે પાઠવવા ઇચ્છા થાય છે, પરંતુ શું દુઃખ છે તે તમે પોતે સમજી શકતા નથી. તમે પોતે સમજી શકતા નથી, પછી બીજા સમજતા'તા શું ? આ શું સાધારણ દુઃખ છે ? હું કાંઇ અમસ્તી કહું છું કે જીવન અસાર છે !

જે જીવન આવું દુઃખમય છે તેની સલામતીને માટે હું આટલી બ્હીતી હતી શા સારુ ? હું શા સારુ આનો ત્યાગ કરૂં નહિ ? આ જોને, કલકલ નાદ કરતી ગંગાના તરંગની અંદર ઉભેલી છું. બે ડગલાં આગળ વધું કે મરી શકું એમ છું. ન મરૂં શું કરવા ? આ જીવન રાખીને શું કરવું છે ? હું મરવાની.

હું કેમ જન્મી ? કેમ આંધળી થઈ ? જન્મી તો શચીન્દ્રને લાયક થઈ જન્મી નહિ કાં ? શચીન્દ્રને લાયક ન થઈ તો પછી

શચીન્દ્રના પ્રેમમાં પડી કાં ? પ્રેમમાં પડી તો તેમની પાસે રહી શકી નહિ કેમ ? શાને માટે શચીન્દ્રની ઝંખનામાં ઘર છોડવું પડ્યું ? નિરાધાર, આંધળી, હું ગંગાના ભેટમાં મરવા આવી કેમ ? શા માટે હું, પૂરથી આગળ ધકેલાતા તણખલા પેઠે, સંસારના પ્રવાહમાં અજાણ્યે માર્ગે તણાતી ચાલી ? આ સંસારમાં ઘણાં દુઃખી છે, હું સૌથી વધારે દુઃખી કાં ? આ બધો કોનો ખેલ છે ? દેવતાનો ? જીવના આટલા કષ્ટે દેવતાને શું સુખ ? કષ્ટ દેવાને માટે સૃષ્ટિ કરીને શું સુખ ? મૂર્તિમતી નિર્દયતાને શું કરવા દેવતા કહું ? શું કરવા નિષ્ઠુરતાની પૂજા કરૂં ? માણસનું આટલું દુઃખ કદિ દેવનું કરેલું ન હોય—જો હોય તો પછી દેવતા રાક્ષસના કરતાં હજાર ગણા નીચ. ત્યારે શું મારૂં કર્મફળ ? કયા પાપે હું જન્માંધ થઈ ?

એક બે ડગલાં કરતી કરતી હું આગળ વધવા લાગી. હું મરવાની. ગંગાનો તરંગ–રવ કાનમાં વાજવા લાગ્યો–જાણમાં મરાઈ રહ્યું ! મને મીઠો સ્વર બહુ ગમે છે ! ના, હું મરવાની ! હડપચી ડૂબી ! નીચલો હોઠ ડૂબ્યો ! હવે જરા વધારે. નાક ડૂબ્યું ! આંખ ડૂબી ! હું ડૂબી !

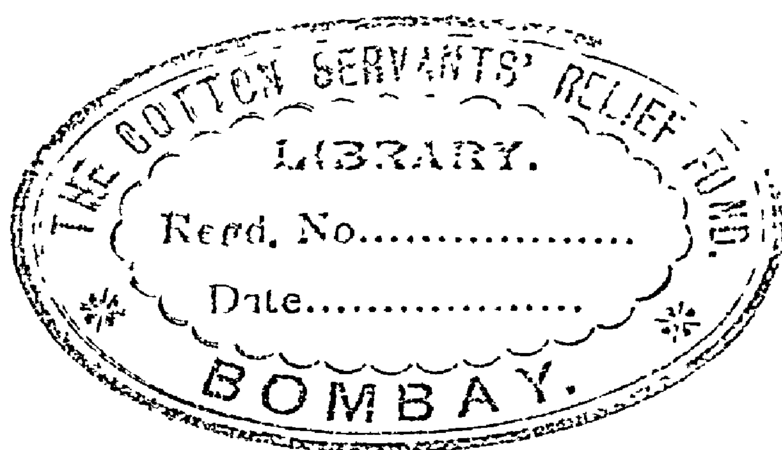
ડૂબી ખરી, પણ મરી નહિ. પરંતુ આ દુઃખ ભર્યું જીવનચરિત્ર વધારે લખવાની હોંશ થતી નથી. બીજું એક જણ લખશે.

હું એ પ્રભાતના વાયુથી લહેરાતા ગંગાજલના પ્રવાહમાં નિમગ્ન થઈ તણાતી તણાતી ચાલી. ક્રમે કરી શ્વાસ બંધ થઈ ગયો, શુદ્ધિ જતી રહી.

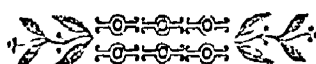

ખંડ ૨ જો

અમરનાથનું કથન

અમરનાથનું કથન

પ્રકરણ ૧ લું

મારા આ અસાર જીવનની ટૂંક કહાણી લખવાની ખાસ જરૂર છે. આ સંસારસાગરમાં કયે ખરાબે અથડાઇને મારી આ હોડી ભાંગી છે તે હું આ વિશ્વચિત્રપટ પર આલેખી રાખીશ; જોઇને શીખાઉ નાવિકો સાવચેત રહી શકે.

મારો નિવાસ—અથવા વતન—શાન્તિપુર. મારા હાલના રહેઠાણનું કશું ઠેકાણું નથી. હું ઉચ્ચ કાયસ્થ કુળમાં જન્મેલો છું; પરંતુ મારા પિતૃકુળમાં એક બહુ મોટું કલંક લાગેલું છે. મારી કાકી નીકળી ગઈ હતી. મારા પિતાની સ્થાવર મિલકત જે કાંઈ હતી તે વડે, બીજો કશો ઉદ્યોગ કર્યા વગર પણ, નિર્વાહ ચાલતો. લોકોમાં અમે ધનવાન ગણાતા. પિતાએ મને ભણાવવા પાછળ પુષ્કળ ધન ખરચ્યું હતું. હું બે અક્ષર શીખ્યો પણ હતો. પરંતુ એ વાતનું કામ નથી. સર્પને મણિ હોય છે તેમ મારે વિદ્યા હતી.

હું પરણવા લાયક ઉમ્મરનો થતાં મારે માટે ઘણી કન્યાઓનાં માગાં આવ્યાં, પરન્તુ એક પણ સંબંધ પિતાને પસંદ પડયો નહિ. તેમની ઇચ્છા એવી કે કન્યાનો પિતા પરમ ધનવાન હોવો જોઇએ, અને કુલીનતાના નિયમ બરાબર જળવાવા જોઈએ. પરન્તુ એકે જોગ મળી આવ્યો નહિ. મુદ્દાની વાત એ કે અમારૂં કુળકલંક સાંભળી કોઇ મોટા માણસનું મને કન્યા દેવા મન થયું નહિ. આવો સંબંધ કરતાં કરતાં મારા પિતા પરલોકવાસ પામ્યા.

આખરે, મારા પિતાના સ્વર્ગવાસ પછી મારી એક ફઇએ એક સંબંધ જોડી દીધો. ગંગાને પેલે પાર, કાલિકાપુર નામે એક ગામ હતું. આ ઇતિહાસમાં ભવાનીનગર કરીને બીજા ગામનું નામ આવશે. આ કાલિકાપુર એ ભવાનીનગરની પાસેનું ગામ. મારી ફઇનું સાસરૂં એ કાલિકાપુરમાં હતું. ત્યાં આગળ લવંગ નામની કોઇ સદ્‌ગૃહસ્થની કન્યા સાથે ફઇએ મારો સંબંધ જોડી દીધો.

સંબંધ થવા અગાઉ લવંગને હું હમેશાં જોતો. મારી ફઇને ઘેર પણ જોતો—તેના બાપને ઘેર પણ જોતો. અવારનવાર લવંગને બાળપોથીમાંથી ‘ક’ એ કરવત, ‘ખ’ એ ખડબુચ શીખવતો. એની સાથે મારો સંબંધ થયો ત્યારથી એ મારી પાસે આવતી બંધ થઇ; અને સાથે સાથે મારી એને જોવાની ઉત્સુકતા વધી. તે સમયે લવંગનો કન્યાકાળ વીતી ગયો હતો—લવંગકળી ખીલું ખીલું થઇ રહી હતી. આંખની દૃષ્ટિ ચંચળ સાથે ભીરુ બની આવી હતી; હાસ્ય મૃદુ અને શરમાળ બની ગયું હતું; ઉતાવળી ચાલ ધીમી થતી આવતી હતી. મારા મનમાં વસતું કે આવું સૌન્દર્ય મારા દીઠામાં કદિ આવ્યું નથી. આવું સૌન્દર્ય યુવતીના અદૃષ્ટમાં કદિ હોતું નથી. ખરૂં જોતાં બાળપણ વીત્યું છે છતાં જોબન આવ્યું

નથી એવી કિશોરીનું સૌન્દર્ય, અથવા કાલું કાલું બોલતા બાળકનું સૌન્દર્ય એ જ મનોહર છે. જોબનકાળનું સૌન્દર્ય એવું ન હોય. જોબનકાળમાં વસ્ત્રાભૂષણમાં ઠાઠ, હાસ્યકટાક્ષનો ઠાઠ, વેણીનું ડોલવું, બાહુનું વળવું, ગરદનનું મરડાવું. વાણીનું છળવું—યુવતીના રૂપનો વિકાસ એક તરેહની 'દુકાનદારી' છે. આપણે જે આંખે તે સૌન્દર્ય જોઇએ છીએ, તે આંખ પણ નિર્વિકાર નથી હોતી. જે સૌન્દર્યના ઉપભોગમાં ઇન્દ્રિયની સાથે સંબંધ ધરાવતા ચિત્તભાવનો લેશ માત્ર સ્પર્શ ન હોય તે જ ખરૂં સૌન્દર્ય.

આ અરસામાં અમારૂં કુળકલંક કન્યાના વડીલને કાને આવ્યું. સંબંધ તૂટી ગયો. મારૂં હૃદયપંખી હજી તો આ લવંગલતાપર બેસવા જાય છે ત્યાં તો ભવાનીનગરનો રામસદય મિત્ર આવી લવંગ લતાને તોડી લઇ ગયો. તેની સાથે લવંગ-લતાના વિવાહ થયા. લવંગને મેળવવામાં નિરાશ થતાં હું બહુ ઉદાસ બની ગયો.

આ પછી કેટલેક વર્ષે એક એવો બનાવ બન્યો કે જેના વિષે મારાથી બોલ્યું બોલાતું નથી; આગળ ઉપર બોલાશે કે નહિ તે પણ કહી શકાતું નથી. ત્યારથી મેં ઘર છોડયું; અને હું દેશપરદેશ ભટકતો જ ફરૂં છું. કયાંય પણ સ્થિર રહી શકયો નહિ.

કયાંય પણ સ્થિર રહી શકયો નહિ ખરો, પરન્તુ ધાર્યું હોત તો સ્થિર થઈ શકત. ધાર્યું હોત તો કુલિન બ્રાહ્મણોના કરતાં પણ વધારે સ્ત્રીઓ પરણી શકત. મારે તમામ હતું—ધન, સંપદ, વય, વિદ્યા, બાહુબળ—કશાની ખોટ નહોતી. અદૃષ્ટને લીધે તમામ છોડી—એ સુખમયગૃહ—એ ખીલેલા બગીચા જેવો સંસાર છોડી—તોફાનથી ઝપટાતા પતંગની પેઠે હું દેશોદેશ ભટકયો.

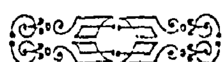
ધારત તો હું મારી એ જન્મભૂમિમાં રમ્ય ગૃહ રમ્ય સાજથી શણગારી, વિલાસલહરિથી સુખની ધજા ફરકાવી હાસ્યના બાણુથી દુઃખ રાક્ષસનો વધ કરી શકત. પરન્તુ—

અત્યારે એ જ વિચાર કરૂં છું કે શું કરવા ન કર્યો ? સુખ-દુઃખની વ્યવસ્થા પરના હાથમાં છે, પણ મન તો મારૂં છે ને ! તરંગથી હોડી ડૂબી, એટલે હું ડૂબી શા વાસ્તે રહ્યો–તરવાથી તો કિનારે પહોંચાય ને ! અને દુઃખ–દુઃખ શું છે ? મનની અવસ્થા; એ તો પોતાના હાથમાં છે. સુખદુઃખ પરના હાથમાં કે મારા પોતાના હાથમાં ? પર, કેવળ બહિર્જગત્‌નો મુખ્તિયાર છે–અંતર્જગત્‌માં હું જ કુલ મુખ્તિયાર છું. મારૂં રાજ્ય સાચવી હું સુખી થઈ શકું નહિ ? કેમ ? જડજગત્ એ જગત્; અન્તર્જગત્ એ શું જગત્ નહિ ? પોતાનું મન સાચવીને રહ્યું જાય નહિ ? તમારા બાહ્ય જગત્‌માં કેટલીક સામગ્રી છે ? મારા અન્તર્જગત્‌માં શી શી નથી ? મારા અન્તરમાં જે છે તે તમારા બાહ્ય જગત્‌માં દેખાડશો, છે મગદૂર ? જે ફૂલ આ માટીમાં ફૂટે છે, જે વાયુ આ આકાશમાં વાય છે, જે ચન્દ્ર આ ગગનમાં ઉગે છે, જે સાગર આ અંધકારમાં આપોઆપ મસ્તીમાં આવે છે, તેના જેવું કાંઈ એ તમારા બાહ્ય જગત્‌માં કયાં છે ?

ત્યારે શા માટે તે મધ્યનિશાએ ભર નિદ્રામાં પડેલી સુન્દરીની સૌન્દર્યપ્રભા—જવા દે ! એક દિવસ મધ્યનિશાએ આ સીમા વગરની પૃથ્વી તે એકાએક મારી નજરે સુકાયેલ બોર જેવડી નાની બની ગઈ–મને સંતાવાનું સ્થાન મળ્યું નહિ. હું દેશેદેશ ભટકયો.

પ્રકરણ ૨ જું

કાળના શીતળ લેપથી એ અંતરનો ઘા રફ્તે રફ્તે રુઝાઇ જવા લાગ્યો.

કાશીધામમાં ગોવિન્દકાન્ત દત્ત નામે કોઇ એક સદાચારી, અતિવૃદ્ધ, પ્રતિષ્ઠિત આદમી સાથે મારે પિછાન થઇ. એમણે લાંબા કાળથી કાશીવાસ કર્યો હતો.

એક દિવસ તેમની સાથેના વાર્તાલાપ દરમિયાન પોલીસના જુલમની વાત પ્રસંગવશાત નીકળી. ઘણા જણે પોલીસના જુલમને લગતી ઘણીય વાત કહી—એક બે સાચી—એક બે કહેનારની જોડી કહાડેલી. ગોવિન્દકાન્ત બાબુએ એક વાત કહી, તેનો સારાંશ આ છે:

“હરેકૃષ્ણ દાસ નામનો અમારા ગામમાં એક એકલ ગરીબ કાયસ્થ હતો. તેને એક દીકરી સિવાય બીજું કાંઈ ફરઝંદ નહોતું. ધણિયાણી ગુજરી ગઈ હતી, અને પોતે પણ માંદો રહેતો. તેથી દીકરી ઉછેરી મોટી કરવા પોતાના સાઢુને સોંપી હતી. આ દીકરીનાં કેટલાંક સોનાનાં ઘરેણાં હતાં, તે લોભના માર્યા એણે પોતાના સાઢુને દીધાં નહોતાં. પરંતુ મોત આવી પહોંચ્યું દીઠું; ત્યારે એ ઘરેણાં તેણે મને બોલાવી મારી આગળ મૂક્યાં, ને કહ્યું:

'મારી દીકરી સમજણી થાય ત્યારે તેને દેજો. હમણાં આપવાથી રાજચન્દ્ર ખાઇ જશે.' મેં કબૂલ કર્યું. તે પછી હરેકૃષ્ણ મરણ પામ્યો; ને એ નાવારસ મુઓ છે કરી, નંદી–ભૃંગી સાથે દેવાધિદેવ મહાદેવ ફોઝદાર સાહેબ હાજર થયા. હરેકૃષ્ણનાં લોટો, વાટકો, પથરો, રામપાતર, નાવારસ માલ તરીકે કબ્જે કર્યાં. કોઇક બોલ્યું કે હરેકૃષ્ણ નાવારસ નથી—કલકત્તામાં તેની દીકરી છે. ફોઝદાર સાહેબે તેને ઉધડો લઇને ફરમાવ્યું: 'વારસ હશે તો હજૂરમાં હાજર થશે.' એ વખતે મારા એક બે દુશ્મને લાગ સાધીને કહી દીધું કે ગોવિન્દ દત્તની પાસે એનાં સોનાનાં ઘરેણાં છે. મને બોલાવવામાં આવ્યો. હું તે ઘડી દેવાધિદેવની પાસે આવી હાથ જોડી ઉભો રહ્યો. થોડીક ગાળ ખાધી. તહોમતદારની હરોળમાં ધક્કેલાઇ જવાનો ઘાટ દીઠો. કહું શું? ગડદાપાટુની તૈયારી જોઈ ઘરેણાં બધાં ફોઝદાર સાહેબના ચરણકમળમાં ઠલવી દીધાં, ને ઉપરથી પચાસ રૂપિયા રોકડા દીધા ત્યારે છૂટવા પામ્યો.

"કહેવાની જરૂર નથી કે ફોઝદાર સાહેબે ઘરેણાં પોતાની પુત્રીના વપરાશને માટે પોતાને ઘેર મોકલી દીધાં, અને ઉપરી સાહેબને રિપોર્ટ કર્યો કે હરેકૃષ્ણ દાસની એક લોટો અને એક દીવી સિવાય, બીજી કાંઈ મિલકત છે નહિ; અને તે નાવારસ ગુજરી ગયો છે. તેનું કોઈ નથી."

હરેકૃષ્ણ દાસનું નામ મેં સાંભળ્યું હતું. મેં ગોવિન્દ બાબુને પૂછ્યું:

"આ હરેકૃષ્ણ દાસના એક ભાઇનું નામ મનોહર દાસ ને?"

"હા, આપે શી રીતે જાણ્યું?" ગોવિન્દકાન્ત બાબુ બોલ્યા.

હું વિશેષ કાંઈ બોલ્યો નહિ—પૂછ્યું:

"હરેકૃષ્ણના સાઢુનું નામ શું?"

"રાજચન્દ્ર દાસ."

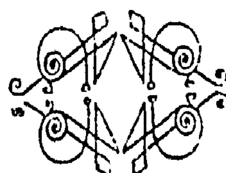
"તે રહે છે ક્યાં?"

"કલકત્તામાં. પરન્તુ કયે ઠેકાણે તે હું ભૂલી ગયો છું."

"એની છોકરીનું નામ શું તે જાણો છો?"

"હરેકૃષ્ણે તેનું નામ રજની રાખ્યું હતું."

આ પછી થોડે જ દિવસે મેં કાશી છોડ્યું.

પ્રકરણ ૩ જું

પહેલાં તો મારે સમજવું જોઇએ કે હું શું શોધું છું? ચિત્ત મારૂં દુઃખમય છે, આ સંસાર મારે મન અંધકાર છે. આજ મારૂં મૃત્યુ થતું હોય તો કાલ જોવા હું ચાહતો નથી. જો દુઃખ મટાડી ન શકાય, તો પુરુષત્વ ક્યાં રહ્યું? હા, પણ રોગ મટાડવો હોય તો પહેલાં રોગ નક્કી થવો જોઇએ. દુઃખ મટાડવા પહેલાં, મારૂં દુઃખ શું છે તે નક્કી થવું જરૂરનું છે.

દુઃખ શું છે? અભાવ. બધાં જ દુઃખ અભાવ છે. રોગ દુઃખ છે, કારણ રોગ આરોગ્યનો અભાવ છે. દરેકેદરેક અભાવ કાંઇ દુઃખ નથી, એ જાણું છું. રોગનો અભાવ કોઈ દુઃખ નથી. અમુક અમુક અભાવ જ દુઃખ છે.

મારે શેનો અભાવ છે? હું ચાહું છું શું? માણસજાત જ ચાહે છે શું? ધન મારે જોઇએ તેટલું છે.

યશ? દુનીઆમાં એવું કોઇ નથી કે જેનો યશ હોય નહિ. જે પાકો દગલબાજ છે, તે પણ બહુ બુદ્ધિશાળી છે એવો યશ પામે છે. મેં એક કસાઇનો સુદ્ધાંત યશ સાંભળ્યો છે—માંસ વેચવામાં તે કોઇને પણ ઠગતો નહિ. તે કદિ કોઇને પણ ઘેટાનું માંસ કહી કુતરાનું માંસ દેતો નહિ. યશ સૌ કોઇનો હોય છે. વળી કોઇનો

પણ યશ સંપૂર્ણ હોતો નથી. બેકનને માથે લાંચ લીધાનો અપવાદ આવ્યો; સૉક્રેટિસ અપયશને લીધે મોતની સજાને લાયક થયો; યુધિષ્ઠિર દ્રોણવધ સંબંધમાં જૂઠું બોલ્યા; અર્જુન બભ્રુવાહનને હાથે હાર્યો; કેરસને બ્રિથિનિયાની રાણી કહેતા એ વાત હજી સુધી ચાલે છે; શેકસપીયરને વોલ્ટેરે ભાંડ કહ્યો છે. યશ જોઇતો નથી.

યશ–સાધારણ લોકને સોંએ. સાધારણ લોક કોઇ જ વિષયના ન્યાય કરવાવાળા નથી–કેમ કે સાધારણ લોક મૂર્ખ અને સ્થૂળ બુદ્ધિના હોય છે. મૂર્ખ અને સ્થૂળ બુદ્ધિવાળા આગળ યશસ્વી થવાથી મને શું સુખ થવાનું છે? મારે યશ જોઇતો નથી.

માન? સંસારમાં એવાં માણસ કોણ છે કે જેઓ તરફના માનથી હું સુખી થાઉં? જે બે ચાર જણ છે, તેમની આગળ મારૂં માન છે. બીજાની પાસે માન–તે અપમાન માત્ર છે. રાજદરબારમાં માન–તેને હું દાસત્વની ખાસ નિશાની તરીકે નાપસંદ કરૂં છું. મારે માન જોઇતું નથી. માન જોઇએ છે કેવળ પોતાની પાસે.

રૂપ? કેટલુંક જોઇએ? કંઇક જોઇએ. લોકો જોઇને થૂંકે નહિ એટલું. મને જોઇને કોઈ થૂંકતું નથી. રૂપ જે છે તે મારે પુષ્કળ છે.

આરોગ્ય? મારૂં આરોગ્ય હજી સુધી તો અખૂટ છે.

બળ? બળને શું કરૂં? માર મારવા માટે બળ ખપતું છે. હું કોઇને પણ માર મારવા માગતો નથી.

બુદ્ધિ? આ સંસારમાં કોઇ કદિ પણ પોતાનામાં બુદ્ધિનો અભાવ છે એમ માનતું નથી. હું પણ માનતો નથી. સૌ કોઈ પોતાને અત્યંત બુદ્ધિમાન માને છે. હું પણ મને માનું છું.

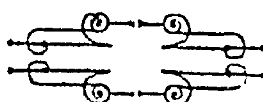
વિદ્યા ? એનો અભાવ સ્વીકારૂં છું; પરંતુ કોઇએ કદિ પોતાને વિદ્યાના અભાવથી અસુખી માન્યો નથી. હું પણ મને માનતો નથી.

ધર્મ ? લોકો કહે છે કે ધર્મનો અભાવ પરલોકના દુઃખનું કારણ છે, આ લોકના નહિ. લોકોનાં આચરણ પરથી દેખાય છે કે અધર્મનો અભાવ એ જ દુઃખ છે. જાણું છું કે એ ખોટું છે; પરંતુ જાણ્યા છતાં પણ ધર્મની કામના કરતો નથી. મારે એ દુઃખ નથી.

પ્રણય ? સ્નેહ ? ચાહ ? હું જાણું છું કે આનો અભાવ એ જ સુખ છે—ચાહ એ જ દુઃખ છે. સાક્ષી લવંલતા.

ત્યારે મારે દુઃખ શેનું છે ? મારે અભાવ શેનો છે ? શેની કામના છે, કે જે પ્રાપ્ત કરવામાં સફળ થઇને હું મારૂં દુઃખ મટાડું ? મારી કામ્ય વસ્તુ શી છે ?

સમજ્યો. કામ્ય વસ્તુનો અભાવ એ જ મારૂં દુઃખ છે. હું સમજ્યો કે બધું અસાર છે તેથી જ મારે દુઃખ એ જ સાર છે.

પ્રકરણ ૪ શું

કશું કામ્ય શું શોધ્યું જડતું નથી? આ અનન્ત સંસાર અસંખ્ય રત્નોથી ભરપૂર છે, એમાં મારૂં પ્રાર્થનીય શું કંઇ જ નથી? જે સંસારમાં એક બારીક-માંડ માંડ દેખી શકાય એવો-કીટ યા તો પતંગ અનન્ત કૌશલ્યનું સ્થાન છે, અનન્ત જ્ઞાનનો ભંડાર છે; જે જગત્માં રસ્તામાંની રેતીનો એક એક કણ અનન્ત રત્નના ઉત્પત્તિસ્થાન મહાન પર્વતરાજના અંગનો અંશ છે, તે સંસારમાં-તે જગત્માં શું મારી કામ્ય વસ્તુ કંઇ જ નથી? જુઓ, હું તે કઇ બિસાતમાં? ટિન્ડૉલ હક્સલી, ડાર્વિન, અને લાયલ, એક આસને બેસી, જીંદગીભરમાં આ જરા સરખું ઝાક-ળબિન્દુ, આ રેતીનો કણ, કે આ કાંટાશેળિયાનું ફૂલ: એના ગુણનું વર્ણન કરવા સમર્થ થયા નથી-તે છતાં પણ શું મારી કામ્ય વસ્તુ છે નહિ? હું શું છું?

જુઓ, આ દુનિયામાં કેટલા કરોડ મનુષ્ય છે તેની કોઇએ ગણતરી કાઢી નથી. ઘણા કરોડ મનુષ્ય એમાં ફેર નહિ. એમાંનું એક મનુષ્ય અસંખ્ય ગુણનો આધાર છે. બધાંયે ભક્તિ, પ્રીતિ, દયા, ધર્માદિના આધાર છે. બધાંયે પૂજ્ય છે, બધાંયે અનુસરણીય છે. મારૂં કામ્ય શું કોઈ નથી? હું શું છું?

મારો એક વાંછનીય પદાર્થ હતો—આજ પણ છે. પરંતુ એ વાસના પૂરી થનાર નથી. માટે તેને હૃદયમાંથી ઘણા દિવસ થયાં ઉખેડી નાખી છે. હવે પાછી સજીવન કરવા ચાહતો નથી. બીજું કાંઇ વાંછનીય સંસારમાં નથી શું ?

એ જ શોધું છું. શું કરૂં ?

કેટલાંક વર્ષ થયાં હું મને પોતાને આ પ્રશ્ન કરતો હતો, ઉત્તર દઈ શકતો નહોતો. જે એક બે દોસ્તભાઇબંધ છે તેમને પૂછતાં તેઓ કહેતા : 'તારૂં પોતાનું કામ ન હોય, તો પરનું કામ કર. લોકોનો બને તેટલો ઉપકાર કર.'

એ તો પુરાણી વાત છે. લોકોનો ઉપકાર. શાથી થાય ? રામની માના છોકરાને તાવ આવ્યો છે, નાડ જોઇ થોડુંક કવીનાઇન દ્યો; રઘા ઘેલાને ઓઢવા વસ્ત્ર નથી, કામળી લઇ દ્યો; સસ્તાની મા વિધવા છે, મહિનો બાંધી દ્યો; સુંદર હજામના છોકરાને નિશાળમાં ભણવાની ફી વગેરે નથી, એને ફી વગેરેની અનુકૂળતા કરી દ્યો : આ શું પરનો ઉપકાર ?

માનીએ કે આ જ પરનો ઉપકાર. પરન્તુ આ બધામાં કેટલી ઘડી જાય ? કેટલોક વખત નીકળે ? કેટલીક મહેનત પડે ? માનસિક શક્તિઓ કેટલીક ઉત્તેજિત થાય ? મારૂં એમ કહેવું નથી કે આ બધાં કાર્ય મારાથી બને તેટલાં હું કર્યા કરૂં છું. પરંતુ જેટલાં કરૂં છું તેનાથી મને લાગતું નથી કે આ કરવાથી મારો અભાવ પૂર્ણ થશે. મારે લાયક કામ હું શોધું છું. જેમાં મારૂં મન ડુબી જાય તે જ કામ શોધું છું.

લોકોનો ઉપકાર કરવાનો બીજા એક પ્રકારનો વા વાયો છે. તેનું એક બોલમાં વર્ણન કરવું હોય તો કહેવું જોઇએ, "બકાબક, લખાલખ." સોસાયટી, ક્લબ, ઍસોસિએશન, સભા, સમાજ, વક-

તૃતા, રેઝોલ્યુશન, આવેદન, નિવેદન, સમવેદન—હું એમાં છું નહિ. મેં એક દિવસ કોઇક બંધુને એક મહાસભામાં આવું એકાદ "આવેદન" વાંચતા દેખી પૂછ્યું: 'શું વાંચો છો?' તેણે કહ્યું 'એવું કાંઇ નથી, ફક્ત આંધળો ફકીર ભીખ માગે છે.' આ બધું મારી ક્ષુદ્ર બુદ્ધિ મુજબ એમ જ છે. ફક્ત આંધળો ફકીર ભીખ માગે છે રે ભાઇ ભી ખ!

આ રોગનો બીજા એક પ્રકારનો વિકાર છે: 'વિધવાને પરણાવો; કુલીન બ્રાહ્મણને પરણતા બંધ કરો; બાળવિવાહ બંધ કરો; નાતજાતના ભેદ કાઢી નાખો; સ્ત્રીજાત હાલમાં ઢોરની માફક વાડામાં બંધાઇ રહે છે; દોરડું છોડી તેમની છૂટી મૂકી દો—ભલે ચરી ખાતી. મારે પોતાને ઢોર નથી, તેમ બીજાના વાડાની સાથે મારે એવો કાંઈ સંબંધ નથી. જાતિ કાઢી નાખવા હું બહુ રાજી નથી; હું એટલે દરજ્જે હજી પણ સુશિક્ષિત થયો નથી. હું હજી પણ મારા ઝાડુવાળાની સાથે બેસી જમવાને ખુશી નથી, તેની દીકરીને પરણવાને ખુશી નથી; અને જે ગાળ શિરોમણિ મહાશય દે ને મૂંગે મોઢે સાંખી રહું, તે ગાળ ઝાડુવાળાને મોઢેથી સાંખવાને ખુશી નથી. માટે મારી જાતિ ભલે રહી. વિધવાને પરણવું હોય તો ભલે પરણે, છોકરાં છૈયાંને વાંઢા રહેવું હોય તો ભલે રહે, કુલીન બ્રાહ્મણને એક પત્નીની બળતરાથી ખુશી થવું હોય તો ભલે થાય, મારે વાંધો નથી; પરંતુ એને ટેકો આપવાથી લોકોનું શું હિત થનાર છે તે મારી બુદ્ધિની દોડની બહાર છે.

એટલા માટે આ બંગસમાજમાં મારે કશું કર્ત્તવ્ય નથી. અહીંયાં હું કોઇ નથી—હું ક્યાંય નથી. હું તે હું, એટલું જ છે. બીજું કાંઇ નથી. મારૂં દુઃખ એ જ છે. બીજું કાંઇ દુઃખ નથી—લવંગલતાનો હસ્તલેખ ભૂલી જાઉં છું,

પ્રકરણ ૫ મું

મારા મનની આવી અવસ્થા હતી એવે સમયે કાશી ધામમાં ગોવિન્દ દત્તની પાસેથી મેં રજનીનું નામ સાંભળ્યું. મનમાં થયું, ઈશ્વરે મને જાણમાં બહુ ભારે કામનો ભાર સોંપ્યો. આ સંસારમાં મને એક કામ મળ્યું. રજનીનો ખરેખરો ઉપકાર મહેનત કર્યાથી કરી શકાય? મારૂં પોતાનું તો કાંઇ કામ નથી; પછી બીજાનું કામ શા વાસ્તે ન કરૂં? આ શું મારા લાયક કામ નથી?

આ સ્થળે શચીન્દ્રની વંશાવળીની થોડી ઘણી માહિતી દેવી જોઇશે. શચીન્દ્રના પિતાનું નામ રામસદય મિત્ર; દાદાનું નામ વાંછારામ મિત્ર; વડદાદાનું નામ કેવળરામ. મિત્ર શચીન્દ્રના વડવા કલકત્તામાં રહેતા નહોતા—એનો પિતા પહેલવહેલો આવી રહ્યો. એના વડવા ભવાનીનગર નામે ગામમાં રહેતા. એનો વડદાદો ગરીબ—ખાસીખમ—આદમી હતો. દાદાએ બુદ્ધિબળે ધન ભેળું કરી, એ લોકો હાલ ભોગવતા હતા તે સ્થાવર મિલકત ખરીદેલી હતી.

વાંછારામને એક પરમ મિત્ર હતો. તેનું નામ મનોહર દાસ. વાંછારામ મનોહર દાસની મદદ વડે જ આ વૈભવનો માલેક થયો હતો. મનોહર મરી મથીને તેનું કામ કરતો; પોતાને માટે ધન ભેળું કરવાની વાત નહિ. વાંછારામ તેના આ બધા ગુણથી અત્યંત વશ થઇ ગયો હતો. મનોહરને માના જણ્યા ભાઇ સમાન ચાહતો હતો,

અને મનોહર ઉમ્મરે મોટો એટલે વડીલ ભાઇ સમાન એનું માન રાખતો. રામસદયને એના પિતા સાથે એટલું બનતું નહિ. જાણમાં બન્ને પક્ષનો કંઇ કંઇ દોષ હશે.

એક દિવસ રામસદયની સાથે મનોહર દાસને બહુ જબરી તકરાર થઇ. મનોહર દાસે વાંછારામને કહ્યું કે રામસદયે મારૂં અમુક બાબતમાં અસહ્ય અપમાન કર્યું છે. અપમાનની વાત વાંછારામને કહી, મનોહર દાસ એનું કામ છોડી દઇ સકુટુમ્બ ભવાનીગરથી ઉપડી ગયો. વાંછારામે મનોહરને બહુ બહુ કાલાવાલા કર્યા, પણ મનોહર એકનો બે થયો નહિ. ઉપડી જઇને કયે ઠેકાણે જઇ રહ્યો એ પણ કોઇને જણાવ્યું નહિ.

વાંછારામ રામસદયને ગમે તેટલો ચાહતો હોય યા ન હોય, પણ મનોહરને તેનાથી વધારે ચાહતો. આથી કરી રામસદયના ઉપર એના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. વાંછારામે અત્યંત તીક્ષ્ણ વચનો કહી ગાળ દીધી; રામસદય પણ બધાં વચન મૂંગે મોઢે સાંભળી રહ્યો નહિ.

બાપ દીકરાની તકરારનું ફળ એ નીપજ્યું કે વાંછારામે દીકરાને ઘરમાંથી કાઢી મૂકયો. તેમ દીકરાએ ઘર છોડી સોગંદ લીધા કે ફરી કદિ પણ બાપના ઘરમાં પગ નહિ મૂકું. વાંછારામે ગુસ્સામાં આવી એક ‘ વિલ ’ કર્યું. ‘ વિલ ’માં લખવામાં આવ્યું કે વાંછારામ મિત્રની મિલકતનો તેનો પુત્ર રામસદય મિત્ર કોઇ કાળે હકદાર થશે નહિ. વાછારામ મિત્રની હયાતિ બાદ મનોહર દાસ, અને મનોહર દાસના અભાવે મનોહર દાસનાં વારસો, હકદાર થશે; તેના અભાવે રામસદયનાં પુત્ર પૌત્રાદિ અનુક્રમે; પણ રામસદય નહિ.

રામસદય ઘર છોડી પહેલી વારની સ્ત્રીને લઈ કલકત્તામાં આવ્યો. આ સ્ત્રીની ગાંઠે પિતાનું આપેલું કંઇક દ્રવ્ય હતું તેને આધારે, અને એક સજ્જન વેપારી સાહેબની મહેરબાનીથી તે વેપારમાં પડ્યો. લક્ષ્મી સુપ્રસન્ન થઇ. કુટુમ્બના પાલણપોષણને માટે એને કાંઈ કષ્ટ વેઠવું પડ્યું નહિ.

કષ્ટ વેઠવું પડ્યું હોત તો તો વખતે વાંછારામને દયા આવત. પુત્રની સુખી અવસ્થા સાંભળી, વૃદ્ધનો સ્નેહ બાકી હતો એ પણ ઊડી ગયો. આ તરફ પુત્રે પણ રીસમાં ને રીસમાં, પિતાના બોલાવ્યા વગર ફરી કદિ નહિ જાઉં, એવી ગાંઠ વાળી, અને પિતાની કાંઇ ખબરખબર લીધી નહિ. અવજ્ઞા અને તિરસ્કારને લીધે પુત્ર આમ કરે છે એમ માની વાંછારામે તેને કાંઇ ફરી બોલાવ્યો નહિ.

આથી કરી કોઇનો પણ રોષ ઉતર્યો નહિ; 'વિલ' ફેરફાર થયા વગરનું જ રહ્યું. એવામાં એકાએક વાંછારામનો સ્વર્ગવાસ થયો.

રામસદય શોકથી વ્યાકુળ બન્યો. પિતાના મરણ પહેલાં તેમને મળી લઇ, કરવું ઘટતું હતું એ કર્યું નહિ, એ દુઃખથી બહુ દિવસ પર્યન્ત એણે વિલાપ કર્યો. તે ફરી ભવાનીનગર ગયો નહિ; કલકત્તામાં જ પિતાનું ઉત્તરકાર્ય ઉકેલ્યું; કેમ કે એ ઘર તો હવે મનોહર દાસનું થયું.

આ તરફ મનોહર દાસના કશા સમાચાર ન મળે. પાછળથી માલૂમ પડ્યું જે વાંછારામની હયાતિમાં પણ મનોહરના કોઇને કશા સમાચાર મળ્યા નહોતા. મનોહર દાસ ભવાનીનગરમાંથી બસ ગયો તે ગયો. ક્યાં ગયો તેની વાંછારામે ઘણી શોધ કરી. કોઇ રીતે કશા સમાચાર મળ્યા નહિ, એટલે તેણે 'વિલ' ની

એક પૂરવણી તૈયાર કરી. તેમાં વિષ્ણુરામ સરકાર નામના પોતાના એક કલકત્તાવાસી નજીકના સંબંધીની ‘ વિલ ’ ના ‘એકિઝક્યુટર’ તરીકે નીમણુક કરી, અને તેમાં સાફ લખ્યું કે વિષ્ણુરામ સરકારે યત્નપૂર્વક મનોહર દાસની શોધ કરવી; અને પરિણામે મિલકત જેને મળવી જોઇએ તેને આપવી.

વિષ્ણુરામ બાબુ અતિ વિચક્ષણ, નિઃસ્પૃહી અને વ્યવહાર-કુશળ આદમી હતા. તેમણે વાંછારામનું મૃત્યુ થયા પછી તૂર્ત જ મનોહર દાસની શોધ કરવા માંડી; અને બહુ મહેનત અને બહુ પૈસાને ભોગે, જે વાતનો પત્તો વાંછારામને લાગ્યો નહોતો, તેનો ઊંડો મર્મ પોતે જાણી લીધો. તેમની શોધનો ટૂંક સાર એ છે કે, મનોહર દાસ ભવાનીનગરમાંથી જતો રહીને કંઇક કાળ સપરિવાર ઢાકા જીલ્લામાં જઇ રહ્યો હતો. પાછળથી ત્યાં આગળ ગુજરાન ચલાવવામાં કંઇ કષ્ટ પડયાથી કલકત્તા તરફ વહાણરસ્તે આવતો હતો. દરમિયાન, રસ્તામાં તોફાન લાગ્યું તેથી સપરિવાર જળમાં ડૂબી ગયો હતો. પાછળ કોઇ વારસ હોય એવો પત્તો લાગ્યો નહિ.

વિષ્ણુરામ બાબુએ આ બધી હકીકતનો અચૂક પુરાવો એકઠો કરી રામસદયને દેખાડયો. હવે વાંછારામની સ્થાવર મિલકત શચીન્દ્ર વગેરે બે ભાઇની થઇ; અને વિષ્ણુરામ બાબુએ પણ તે તેમના હાથમાં સોંપી દીધી.

અત્યારે આ રજની જો જીવતી હોય, તો જે મિલકત રામસદય મિત્ર ભોગવે છે તે રજનીની થાય. રજની વખતે અત્યંત દરિદ્ર અવસ્થામાં સપડાઇ હોય ! શોધ કરી જોઉં જોઇએ. મારે બીજું કંઇ કામ નથી.

પ્રકરણ ૬ ઠ્ઠું

બંગાળામાં આવ્યા બાદ હું એક વખત એક ગામડામાં કોઇક સંબંધીને ત્યાં નિમંત્રણ હતું તેથી ગયો હતો. દરમિયાન સવારના પહોરમાં ગામની આસપાસ ફેરો મારવા ગયેલો. ફરતાં ફરતાં એક મનોહર નિર્જન વન દીઠું. 'દોયેલ' * સપ્તસૂર મિલાવી અદ્‌ભુત એકતારો બજાવે છે; ચોતરફ વૃક્ષોની હારની હાર–તાજાં, કુમળાં, નીલવર્ણાં પાંદડાંની ઘેરી ઘટાવાળી પાંદડાંની અરસપરસ ઠેલંઠેલા–ભેટંભેટા; શ્યામ રૂપના ઢગના ઢગ; ક્યાંક કળિયો, તો ક્યાંક ખીલેલાં ફૂલ; ક્યાંક કાચાં તો ક્યાંક પાકાં ફળ. આવા વનની અંદર આર્ત્ત નાદ સંભળાયો. વનના ઉંડાણમાં દાખલ થઇ જોઉં છું તો એક વિકરાળ આકૃતિનો પુરુષ એક જુવાન સ્ત્રીના ઉપર હુમલો કરે છે.

જોતાં વેંત જણાયું કે પુરુષ અતિશય નીચ જાતિનો ચંડાળ છે–જાણમાં ચમાર કે તાડીવાળો હશે. કમ્મરે કટાર છે, બાંધો અત્યંત મજબૂત છે.

ધીરે ધીરે હું એની પીઠ આગળ ગયો. જઇને એની કમ્મરેથી કટાર ખેંચી લઇ આઘે ફેંકી દીધી. દુષ્ટ તૂર્ત જ યુવતીને છોડી દઇ મારી સામે આવી ઉભો. મને ગાળ દીધી. એની દષ્ટિ જોઇ મને ધાસ્તી લાગી.

---

* એક જાતનું પક્ષી

મેં જોયું કે આ સ્થળે વિલંબ કરવા જેવું નથી. એકદમ મેં એની ગળચી પકડી; છૂટા થઈને એણે ઉલટો મને પકડ્યો. મેં એને સામો પકડ્યો. બેશક એનું જોર વધારે હતું; છતાં હું ડર્યો નહિ—કે ડગ્યો નહિ. અવકાશ મળતાં મેં એ યુવતીને કહ્યું કે "તું આ ઘડીએ નાસવા માંડ, હું આને બરાબર સજા કરૂં છું."

યુવતી બોલી: "ક્યાં નાસું? હું તો આંધળી છું. આ તરફના રસ્તાની માહિતગાર નથી."

આંધળી! મારૂં જોર વધ્યું. હું રજની નામે એક અંધ કન્યાને શોધતો હતો.

મેં જોયું કે એ જોરાવર આદમી જો કે મને મારી શકતો નથી, છતાં એ મને જોરથી ઘસડી લઈ જાય છે. એની દાનત મેં જાણી. જે તરફ મેં કટાર ફેંકી દીધી હતી તે જ તરફ એ મને ઘસડી લઇ જતો હતો. મેં તૂર્ત એ દુષ્ટને છોડી દઇ, આગળથી જઇ કટાર ઉપાડી લીધી. તેણે એક ઝાડની ડાળી તોડી લઇ ફેરવીને મારા હાથ ઉપર મારી. મારા હાથમાંથી કટાર પડી ગઇ. કટાર ઉપાડી લઇ મને ત્રણ ચાર સ્થળે જખમી કરી એ નાસી ગયો.

મને સખત ઇજા થઇ હતી. મહા કષ્ટે મેં મારા સગાના ઘર તરફ ચાલવા માંડ્યું. એ અંધ યુવતી મારા પગરવને આધારે મારી પાછળ પાછળ આવવા લાગી. થોડેક ગયો ત્યાં મારાથી આગળ ચાલી શકાયું નહિ. રસ્તે ચાલનારાઓ મને ઝાલીને મારા સગાને ત્યાં મૂકી ગયા.

એ સ્થળે હું કેટલોક કાળ પથારીવશ રહ્યો. કંઇક બીજા

આશરા–ઠેકાણાના અભાવે, તેમ કંઇક મારી દશા શી થાય છે તે જાણ્યા વગર જવું ઠીક નહિ તેથી, એ અંધ યુવતી પણ ત્યાં રહી.

બહુ દિવસે, બહુ કષ્ટે હું સાજો થવા પામ્યો.

એ આંધળી યુવતીને જોઇ ત્યારથી જ મને વહેમ પડ્યો હતો.

જે દિવસે પહેલવહેલી મારી જબાન ખુલી, ને એ પથારી પાસે આવી, તે જ દિવસે મેં તેને પૂછ્યું :

" તારું નામ શું, હેં ? "

" રજની. "

હું ચમકી ઊઠ્યો.

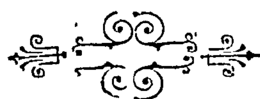
" તું રાજચંદ્ર દાસની દીકરી ? " મેં પૂછ્યું.

રજની પણ આશ્ચર્ય પામી.

" આપ બાપાને ઓળખો છો ? "

મેં સ્પષ્ટ ઉત્તર કાંઇ આપ્યો નહિ.

મને તદ્દન આરામ થઇ ગયો, એટલે રજનીને લઇ હું કલકત્તે ગયો.

પ્રકરણ ૭ મું

કલકત્ત જતી વખતે હું એકલી રજનીને સાથે લઇને ન નીકળ્યો. મારા સગાને ઘેરથી તિનકોડી નામે એક ઘરડી ચાકરડીને સાથે લઇ લીધી. આ સાવચેતી રજનીનું મન રાજી રાખવાને લીધી હતી. માર્ગમાં મેં રજનીને પૂછ્યું :

"રજની, તું રહે છે કલકત્તામાં–છતાં અહીંયાં ક્યાંથી આવી ચડી ?"

"મારે શું બધી વાત કહેવી જોઇશે ?" રજની બોલી.

"તારી મરજી ન હોય તો ન કહેતી." મેં કહ્યું.

ખરૂં જોતાં આ અંધ સ્ત્રીની બુદ્ધિ, સમજણ અને સરળતાથી હું ઘણો જ પ્રસન્ન થયો હતો. તેને કોઇ રીતે દુભવવાની મારી મરજી ન હોતી. રજની બોલી :

"આપે પરવાનગી આપી તો કેટલીક વાત હું છાની રાખીશ. ગોપાળ બાબુ કરીને મારો એક પાડોશી છે. એની સ્ત્રીનું નામ ચંપા. ચંપા સાથે મારે અચાનક ઓળખાણ પડી. એનું પિયર હુગલી. એણે મને કહ્યું, 'મારે પિયર જઇશ ?' મેં હા પાડી. તે મને એક દિવસ પોતાની સાથે ગોપાળ બાબુને ઘેર લઇ આવી. પરંતુ એને પિયર પહોંચાડવા એ પોતે મારી સાથે આવી નહિ;

પોતાના ભાઇ હીરાલાલને મારી સાથે મોકલ્યો. અને હીરાલાલ હોડી કરી મને લઇ હુગલી ભણી ચાલ્યો."

હું અહીં આગળ સમજી ગયો કે રજની હીરાલાલ સંબંધી વાત છૂપાવે છે. મેં પૂછ્યું:

તું એની સાથે ગઇ ?"

રજની બોલી: "મરજી ન હોતી, છતાં જવું પડ્યું. કેમ જવું પડ્યું તે કહી શકું એમ નથી. રસ્તામાં હીરાલાલ મને હેરાન કરવા લાગ્યો. હું એના કહ્યામાં નથી જોઇ મારૂં કાસળ કાઢવા એ મને ગંગાના એક ભાઠા ઉપર ઉતારી મૂકી હોડી લઇ ચાલ્યો ગયો."

રજની ચૂપ રહી. હું હીરાલાલને છૂપા વેશમાં રાક્ષસ કલ્પી મનમાં મનમાં એના રૂપનું ધ્યાન કરવા લાગ્યો. તે પછી રજનીએ બોલવા માંડ્યું:

"એ ચાલ્યો જતાં હું મરવા માટે જળમાં ડુબી."

"કેમ? તું શું હીરાલાલને એટલી બધી ચાહતી હતી?" હું બોલ્યો.

રજની ભ્રૂકુટિ ચડાવી બોલી: "તલભાર નહિ. દુનિયામાં બીજો કોઇ મને એટલો અળખામણો નથી."

"ત્યારે ડૂબી મરવા ગઇ શા માટે?"

"મારૂં અંતરનું દુઃખ હું આપને કહી શકતી નથી."

"સારૂં. આગળ ચલાવ."

" હું પાણીમાં ડુબેલી પાછી તરી આવી; બાદ એક ઉતારુહોડી જતી હશે તેનાં માણસોએ મને તરતી દેખી ઉંચકી લીધી. જે ગામમાં આપની સાથે મેળાપ થયો તે ગામ આગળ એક ઉતારુ ઉતર્યો. ઉતરતી વખતે એણે મને પૂછ્યું :

" ' તું ક્યાં ઉતરવાની? ' "

" ' મને જ્યાં આગળ ઉતારી દેશે ત્યાં આગળ હું મારે ઉતરીશ. ' મેં કહ્યું. "

" ' તું રહે છે કયે ગામ ? ' "

" ' કલકત્તે. ' "

" ' હું કાલ પાછો કલકત્તે જવાનો છું. તું આજ મારી સાથે ચાલ. આજ મારે ઘેર રહેજે. કાલ હું તને કલકત્તે મૂકી આવીશ. ' " એણે કહ્યું.

" આ સાંભળી હું ખુશી થઇ તેની સાથે ગઇ. તેણે મને સાથે લઇ ચાલવા માંડ્યું. એ પછીનું આપ બધું જાણો છો. "

મેં કહ્યું : " મેં જેના હાથમાંથી તને છોડાવી હતી તે શું એ જ ? "

" તે એ જ. "

* * * *

હું રજનીને કલકત્તામાં લઈ આવ્યો, અને એણે કહેલે ઠેકાણે તપાસ કરી રાજચંદ્ર દાસના ઘરનો પત્તો મેળવી ત્યાં રજનીને લઇ ગયો.

દીકરી પાછી મળી તેથી રાજેચંદ્રે ઘણી ખુશાલી બતાવી. તેની સ્ત્રી બહુ રોઈ. બેઉ જણાંએ મારી આગળથી રજનીનો હેવાલ વિગતવાર સાંભળી મારો બહુ પાડ માન્યો.

પછી રાજચંદ્રને એકાંતમાં લઇ જઇ મેં પૂછ્યું :

"તારી દીકરી ઘર કેમ છોડી ગઈ હતી તે ખબર છે ?"

"ના, એ વિષે હું હમેશાં વિચાર કર્યા કરૂં છું, પણ કંઇ જ નક્કી કરી શકતો નથી." રાજચંદ્ર બોલ્યો.

"રજની ડૂબી મરવા ગઇ હતી, તે શે દુઃખે એની ખબર છે ?" મેં પૂછ્યું.

રાજચંદ્ર વિસ્મય પામીને બોલ્યો : "રજનીને એવું શું દુઃખ હોય ? કશુંય ધ્યાનમાં આવતું નથી. એ આંધળી છે એ મોટું દુઃખ ખરૂં; પણ એ માટે રહી રહીને આટલે દિવસે મરવા જાય શું કરવા ? એટલું છે કે આવડી મોટી છોકરી, એના આજ સુધી વિવાહ થયા નથી. પરંતુ એ માટે પણ ન હોય. એને તો સંબંધ કરી પરણાવતા હતા. વિવાહની આગલી રાતે જ એ નાસી ગઈ હતી."

મને નવી હકીકત મળી. મેં પૂછ્યું :

"એ નાસી ગઈ હતી ?"

"હા."

"તમલોકને કહ્યા વગર ?"

"કોઇને પણ કહ્યા વગર."

"કોની સાથે સંબંધ કર્યો હતો ?"

"ગોપાળ બાબુની સાથે."

"કયો ગોપાળ બાબુ ? ચંપાનો વર ?"

"આપ બધુંય જાણો તો છો. હા, એ જ."

મને કંઇક પ્રકાશ દેખાયો. ત્યારે ચંપાએ શોક્યના સાલની બ્હીકે રજનીને છેતરી ભાઈની સાથે હુગલી મોકલી દીધેલી. મને લાગે છે કે એની જ સલાહથી હીરાલાલે રજનીનું કાસળ કાઢવાની કોશીશ કરેલી.

એ વાત કશી ન બોલતાં, મેં રાજચંદ્રને કહ્યું: "હું બધુંય જાણું છું. હું બીજું પણ જે કાંઇ જાણું છું તે તને કહું છું. તું પણ જે કાંઇ જાણતો હો તે છુપાવીશ નહિ."

"શું? ફરમાવો!"

"રજની તારી દીકરી નથી."

રાજચંદ્ર વિસ્મય પામીને બોલ્યો: "એટલે? મારી દીકરી નહિ તો કોની?"

"હરેકૃષ્ણ દાસની."

રાજચંદ્ર કેટલીક ક્ષણ મૂંગો રહ્યો. આખરે બોલ્યો:

"આપ કોણ છો એ હું જાણતો નથી. પરંતુ આપને પગે પડું છું; આ વાત રજનીને કહેતા નહિ."

"હમણા નહિ કહું, પરંતુ અંતે કહેવી તો પડશે. હું જે પૂછું તેનો ખરો જવાબ દે. જ્યારે હરેકૃષ્ણ મરી ગયો ત્યારે રજનીનાં કાંઈ ઘરેણાં હતાં?"

રાજચંદ્ર ગભરાઇને બોલ્યો:

"હું તો તેનાં ઘરેણાંની વાત કંઈ જ જાણતો નથી! ઘરેણાં કંઇ જ મને મળ્યાં નથી."

"હરેકૃષ્ણના મરણ બાદ એણે મૂકેલી મિલકતની તપાસમાં તું એને ગામ કદિ ગયો હતો?"

"હા, ગયો હતો. જઈને સાંભળ્યું કે હરેકૃષ્ણનું જે કાંઇ હતું તે પોલીસ લઇ ગઇ છે."

"એટલે તેં શું કર્યું?"

"હું બીજું શું કરૂં? હું પોલીસથી બહુ ડરૂં છું; રજનીનાં વળિયાંની ચોરીના મુકદ્દમામાં બહુ હેરાન થયો હતો. પોલીસનું નામ સાંભળ્યું એટલે હું કાંઇ બોલ્યો નહિં."

"રજનીનાં વળિયાંની ચોરીનો મુકદ્દમો કેવો?

"રજનીના અન્નબોટણ પ્રસંગે તેનાં વળિયાં ચોરાયાં હતાં અને ચોર પકડાયો હતો. વર્ધમાનમાં તેનો મુકદ્દમો ચાલ્યો હતો. અહીંથી વર્ધમાન સુધી મારે સાક્ષી દેવા જવું પડ્યું હતું. બહુ હેરાન થયો હતો."

મને રસ્તો સૂઝયો.

અંક ૩ જો.

શચીન્દ્રનું કથન

શચીન્દ્રનું કથન

પ્રકરણ ૧ લું

આ ભાર મારી ઉપર આવ્યો છે. રજનીના જીવનચરિત્રનો આ ભાગ મારે લખવાનો છે. લખીશ.

મેં રજનીના લગ્નની બધી તૈયારી કરી હતી, ત્યાં લગ્નને દિવસે સવારમાં સાંભળ્યું કે રજની નાસી ગઇ છે અને તેનો પત્તો લાગતો નથી. મેં તેની શોધ ઘણી કરી, પણ તે જડી નહિ. કોઇએ કહ્યું કે એ વંઠી ગઇ છે. મેં એ માન્યું નહિ. મેં તેને અનેક વાર જોઇ હતી. સોગંદ ખાઇને કહું છું કે એ કદિ પણ વંઠી જઇ શકે નહિ. તો પણ એ બનવા જોગ હતું કે મોટી ઉમ્મર સુધી એ કુંવારી રહી, એટલે તે દરમિયાન એનો કોઇના પર પ્રેમ બંધાયો હોય; અને બીજા કોઇ સાથે પોતાને પરણાવી દે એવી દહેશતથી એ ઘર છોડી ગઇ હોય. પરંતુ તેની સામે પણ બે વાંધા લાગ્યા. એક તો એ કે જે આંધળું છે તે કઇ રીતે આશરો છોડી જવાનું સાહસ કરે? બીજો એ કે આંધળું માણસ પ્રેમમાં

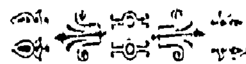
પડી શકે ખરૂં ? મેં ધાર્યું કે એવું કદિ બને નહિ. કોઇ હસતા નહિ. મારા જેવા મૂરખના સરદાર ઘણા છે. અમે બધા માત્ર બે ત્રણ ચોપડી વાંચીને માની બેસીએ છીએ કે આ જગતનાં ચેતન અચેતન બન્નેનાં ગૂઢમાં ગૂઢ તત્ત્વો બધાં અમારે નખદર્પણ થઈ ગયાં છે; જે કાંઇ અમારી બુદ્ધિ સંઘરતી નથી તે અમે માનતા નથી. ઇશ્વરને માનતા નથી; કેમ કે અમારી ક્ષુદ્ર વિચારશક્તિ વડે એ મહત્‌તત્ત્વની મીમાંસા અમે કોઈ રીતે કરી શકતા નથી. અન્ધનો રૂપોન્માદ કઈ રીતે સમજીએ ?

તપાસ કરતાં કરતાં ખબર મળી કે, જે રાતથી રજની ગૂમ થઈ છે તે જ રાતથી હીરાલાલ પણ ગૂમ થયો છે. બધા કહેવા લાગ્યા કે હીરાલાલની સાથે એ નીકળી ગઈ છે. અણછૂટકે મેં એમ સિદ્ધાન્ત કર્યો કે હીરાલાલ રજનીને થાપ આપી ઉપાડી ગયો છે. રજની અત્યંત રૂપાળી છે. ભલે આંધળી હોય, પણ એવું કોઇ નહિ હોય કે જે તેના રૂપથી મોહ પામે નહિ. હીરાલાલ તેના રૂપથી મોહ પામી તેને છેતરીને ઉપાડી ગયો છે. આંધળાને છેતરવું એ ઘણું જ સહેલું છે.

થોડા દિવસ પછી હીરાલાલ ફરી દેખાયો. મેં તેને પૂછ્યું : “ તને રજનીની કંઈ ખરખબર છે ? ” તેણે કહ્યું : “ ના. ”

શું કરવું ? ફરિયાદ થઈ શકે નહિ. મોટા ભાઇને વાત કરી. તેઓ કહે કે “ હરામખોરને મારો. ” પરન્તુ મારવાથી શું વળે ? મેં છાપાઓમાં જાહેરખબર આપવા માંડી : “ જે કોઈ રજનીનો પત્તો આપશે તેને સારૂં ઈનામ મળશે. ” પરન્તુ કાંઈ વળ્યું નહિ.

પ્રકરણ ૨ જું

રજની જન્માન્ધ હતી; પણ તેની આંખ જોતાં એ આંધળી હોય એમ લાગે નહિ. આંખમાં દેખીતો કાંઈ દોષ ન હોતો. આંખો મોટી, ભૂરી, ભૂરી કાળીભમ્મર કીકીઓવાળી હતી. ઘણી જ સુન્દર આંખ, પરંતુ કટાક્ષ ન મળે ! આંખના સ્નાયુના દોષને લીધે એ અન્ધ હતી. કાચમાં પડેલું પ્રતિબિમ્બ સ્નાયુની નિશ્ચેષ્ટતાને લીધે મગજમાં ગ્રહાતું નહિ. રજની સર્વાંગસુન્દર હતી. વાન નવા ફૂટતા કેળના પાન જેવો ગોરો; બાંધો વર્ષાજલભરી નદીની પેઠે ભરેલો; ચહેરો ગંભીર; ચાલ અને હાવભાવ મૃદુ, સ્થિર અને અન્ધતાને લીધે સદાસંકોચવાળાં; અને હાસ્ય દુઃખમય. સાધારણ રીતે આ સ્થિર પ્રકૃતિવાળા સુન્દર શરીરમાં એ કટાક્ષહીન દૃષ્ટિ જોતાં, કોઇ કુશળ શિલ્પીએ સંભાળથી ઘડેલી આરસની સ્ત્રીમૂર્તિ હોય એમ લાગતું હતું.

રજનીને પહેલી વાર જોતાં મને લાગ્યું કે આ સૌન્દર્ય ખામી વગરનું હોવા છતાં મોહ પમાડે એવું નથી. રજની રૂપાળી છે ખરી, પણ તેનું રૂપ જોઇ કોઇ કદિ દિવાનો બને નહિ. તેની આંખોમાં એ ચંચળતા–મોહક ગતિ–નથી. સૌન્દર્ય જોઇને લોકો વખાણ કરે ખરા, બલ્કે એ ચહેરો જલદી ભૂલે પણ નહિ; કારણ કે એ સ્થિર, ગંભીર કાન્તિમાં કંઇક અદ્‌ભુત આકર્ષણશકિત રહેલી છે. પરંતુ એ આકર્ષણ જુદા પ્રકારનું; ઇન્દ્રિયની સાથે તેનો કશો

સંબંધ નથી. જેને 'પંચબાણુ' કહે છે તેને રજનીના રૂપની સાથે કશો સંબંધ નથી. નથી કે?

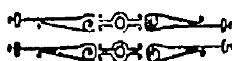
એ ગમે તેમ હો, પણ મને વારંવાર ચિંતા થતી કે રજનીની શી દશા થશે ? એ ગરીબ માણસની છોકરી છે; છતાં તેને જોતાં જ માલૂમ પડી આવે છે કે તે હલકી પ્રકૃતિવાળી નથી. ગરીબ લોક સિવાય બીજે કોઇ ઠેકાણે તેના વિવાહ થવાનો સંભવ નથી. એવા ગરીબની સાથે પણ અત્યાર સુધીમાં વિવાહ થયા નહિ. દરિદ્રની સ્ત્રી ઘરકામને માટે હોય છે. જે સ્ત્રી અંધાપાને લીધે ઘરકામમાં મદદ કરી શકે નહિ, તેની સાથે કયો દરિદ્ર વિવાહ કરે ? પણ ગરીબ લોક સિવાય બીજું કોણ આવો ધંધો કરનાર કાયસ્થની કન્યાને પરણે ? તેમાં વળી આ તો આંધળી રહી. આવા સ્વામીના સહવાસમાં રજનીને દુઃખનો જ સંભવ છે, સુખનો નથી. ઘોર કંટકવનમાં, જતનથી ઉછેરવા યોગ્ય બગીચાનું ફૂલ ઉગે, તેમ ફૂલ વેચનારને ઘેર આ રજનીનો જન્મ થયો છે. કાંટાથી વીંટાઇ રહીને જ એણે મરવું જોઇશે. ત્યારે ગોપાલની સાથે એને પરણાવવા માટે હું આટલો આતૂર શા માટે છું ? બરાબર જાણતો નથી. તો પણ નાની માનો ઉપાડો બહુ છે. એમના આગ્રહથી હું એને પરણાવવા તૈયાર થયો હતો. બીજું શું કહેવું ? જેને હું પોતે પરણી શકતો નથી તેને બીજાની સાથે પરણાવી દેવાનું મન થાય છે.

આ વાત સાંભળી ઘણીક સુન્દરી મરક મરક હસી મને પૂછી શકે કે તમારા મનમાં મનમાં રજનીને પરણવાની ઇચ્છા છે કે ? ના, એ ઇચ્છા નથી. રજની રૂપાળી હોવા છતાં આંધળી છે; રજની ફૂલ વેચનારની છોકરી છે; અને રજની અભણ છે. રજનીને હું પરણી શકું એમ નથી; તેમ એને પરણવાની ઇચ્છા

પણ નથી. મારે પરણવાની મરજી નથી એમ નથી. પણ મન-ગમતી કન્યા મળતી નથી. હું જેને પરણું તે રજનીના જેવી રૂપાળી હોવી જોઇએ, ઉપરાંત વિધુતકટાક્ષ વર્ષાવનારી હોવી જોઇએ; વંશમર્યાદામાં શાહઆલમ કે મલ્હારરાવ હોલકર જેવાથી ઉતરી આવેલી, વિદ્યામાં લીલાવતી કે શાપભ્રષ્ટા સરસ્વતી, પતિભકિતમાં સાવિત્રી, ચારિત્ર્યમાં લક્ષ્મી, રન્ધનમાં દ્રૌપદી, આદરમાં સત્યભામા, અને ઘરકામમાં ગદાની મા * હોવી જોઇએ. મારા પાન ખાવા વખતે પાનનું લવંગ કહાડી દે, હુકકો પીવા વખતે હુકકા ઉપર ચલમ છે કે નહિ તે કહી દે, જમવા વખતે માછલીમાંથી કાંટા વીણી દે, અને નહાયા બાદ શરીર લૂછયું છે કે નહિ એનું ધ્યાન રાખે. ચા પીતી વખતે ખડિયાની અંદર ચમચો બોળી ચાની શોધ ન કરૂં, અને શાહીની શોધમાં ચાના પ્યાલામાં કલમ ન બોળું, એ વિષે સાવચેત રહે. પીકદાનીમાં રૂપિયા મૂકી કૅશબૉકસની અંદર થૂંકું નહિ એ વિષે ખબરદાર રહે. સ્નેહીને પત્ર લખી પોતાના નામનું શિરનામું કરૂં તો સુધ-રાવી લે; પૈસા દેતાં રૂપિયો દઉં છું કે નહિ તેની ખબર રાખે; ચલણી નોટની પાછળ દુકાનની ચિઠ્ઠી ચીતરૂં છું કે નહિ. એ ધ્યાન રાખે; અને મશ્કરી કરતી વખતે વેવાણના નામને બદલે ભક્તિમતી પાડોશણનું નામ લઉં તો ભૂલ સુધારી દે. ઓસડ પીતાં ફુલેલ તેલ ન પીઉં, ચાકરડીને નામ લઇ બોલાવતાં ઓફિસના સાહેબની મડમનું નામ ન લઉં, એ બધી બાબતમાં સાવધ રહે. આવી કન્યા મળે તો વિવાહ કરૂં. તમે બધીઓ એક બીજીને ચુંટી ખણી હસો છો, તે તમારામાં જો કોઇ પરણ્યા વગ-રની અને આ બધા ગુણ વાળી હો, તો બોલો; હું ગોરને બોલાવું.

* વૈતરૂં કરનારી.

પ્રકરણ ૩

આખરે રાજચંદ્રની પાસેથી સાંભળ્યું કે રજની મળી આવી છે. પરંતુ રાજચંદ્ર દાસ આ બાબતમાં અમારી સાથે બહુ વિચિત્ર રીતે વર્તવા લાગ્યો. રજની ક્યાંથી મળી આવી, શી રીતે મળી આવી, એ કંઈ જ તે બોલ્યો નહિ. અમે ઘણુંએ પૂછ્યું, પણ કોઇ રીતે કાંઈ વાત કઢાવી શક્યા નહિ. એ શા માટે ઘર છોડી ગઇ હતી તે પૂછ્યું, તો પણ એ બોલ્યો નહિ. રાજચંદ્ર દાસની સ્ત્રી પણ એવી જ. નાની મા સોયની પેઠે માણસના મનની અંદર પેસી જાય, પરંતુ તેઓ પણ તેની પાસેથી કશી વાત બહાર કઢાવી શકયાં નહિ. રજની પોતે હવે અમારે ઘેર આવતી નહિ. કેમ આવતી નહિ એ પણ જાણી શકાયું નહિ. છેવટે રાજચંદ્ર અને તેની સ્ત્રી, એમણે પણ અમારે ઘેર આવવું બંધ કર્યું. નાની માએ કંઇક દિલગીર થઇને તેઓની તપાસ કરવા માણસ મોકલ્યું. માણસે પાછા આવી કહ્યું કે એ લોકો કુટુમ્બ-કબીલા સાથે બીજે ઠેકાણે ઉપડી ગયાં છે; અસલ મકાનમાં હવે રહેતાં નથી. એ લોકો ક્યાં રહેવા ગયાં છે તેનો કાંઇ પત્તો લાગ્યો નહિ.

આ પછી એક મહિને એક સદ્‌ગૃહસ્થ મારી મુલાકાતે આવ્યો. તેણે આવતાં વેંત જ પોતાની ઓળખાણ આપી : “ હું કલક-

ત્તાનો રહીશ નથી. મારૂં નામ અમરનાથ ઘોષ છે, મારૂં વતન શાન્તિપુર છે.”

પછી હું તેની સાથે વાતચિતમાં જોડાયો. શા માટે તે આવ્યો હતો એ હું તેને એકદમ પૂછી શકયો નહિ. તેણે પણ પહેલાં કાંઇ ખુલાસો કર્યો નહિ. એટલે સામાજિક અને રાજકીય બાબતને લગતી અનેક પ્રકારની વાતચિત થવા લાગી. મેં જોયું કે વાર્તાલાપમાં એ અત્યંત વિચક્ષણ છે. એની બુદ્ધિ સંસ્કારી છે, શિક્ષણ સંપૂર્ણ છે, અને ચિન્તનશક્તિ બહુ દૂરગામિની છે. વાતચિતમાંથી જરા અવકાશ મળતાં તેણે મારા ટેબલ ઉપર પડેલી શેક્સ્પિયર ગૅલરીનાં પાનાં ઉથલાવવા માંડ્યાં. એટલી વાર હું અમરનાથને જોઇ લેવા લાગ્યો. અમરનાથ દેખાવે સુન્દર હતો: રંગે ગોરો, કંઇક બેઠે ઘાટે—જાડોએ નહિ ને પાતળોએ નહિ, આંખો મોટી મોટી, વાળ ઝીણા અને વાંકડિયા અને સંભાળથી ઓળેલા, કપડાંની ટાપટીપ વધારે પડતી નહિ, પણ કપડાં સ્વચ્છ અને સફાઇદાર ખરાં. એની વાત કરવાની ઢબ બહુ મનોહર હતી, એનો સ્વર બહુ મીઠો હતો. જોઇને મને લાગ્યું કે માણસ બહુ ચતુર છે.

શેક્સ્પિયર ગેલરીનાં પાનાં ઉથલાવવાનું પૂરૂં થયે અમરનાથે પોતાના કામની વાત કાંઇ નહિ કરતાં એ પુસ્તકમાંનાં ચિત્રોનું વિવેચન આરંભ્યું. મને ખુલાસાથી સમજાવ્યું કે, વાણી અને કાર્ય દ્વારા જે ચીતરાયલું છે, તે ચિત્રપટ ઉપર ચીતરવા જવું એ ધૃષ્ટતાનું કામ છે. એ ચિત્ર કદિ પણ સંપૂર્ણ હોઇ શકે નહિ—અને આ બધાં ચિત્રો પણ સંપૂર્ણ નથી. ડેસ્ડિમોનાનું ચિત્ર બતાવી કહ્યું: “આપને આ ચિત્રમાં ધૈર્ય, માધુર્ય, નમ્રતા મળે છે; પણ ધૈર્યની સાથે એ સાહસ ક્યાં છે ? નમ્રતાની સાથે એ

સતીત્વનો અહંકાર કયાં છે ?” જુલિયટની મૂર્તિ દેખાડીને કહ્યું : “ આ નવયૌવનાની મૂર્તિ છે ખરી, પરંતુ આમાં જુલિયટના નવયૌવનનું અદમનીય ચાંચલ્ય કયાં છે ? ”

અમરનાથે આ રીતે કેટલુંએ બોલવા માંડયું. શેક્સ્પિયરની નાયિકાઓની ચર્ચામાંથી શકુન્તલા, સીતા, કાદમ્બરી, વાસવદત્તા, રુક્મિણી, સત્યભામા વગેરેની ચર્ચા નીકળી. અમરનાથે એક પછી એક તેમનાં ચરિત્રનું પૃથક્કરણ કર્યું. પ્રાચીન સાહિત્યની વાતમાંથી ક્રમે કરી પ્રાચીન ઇતિહાસની વાત નીકળી. એ પ્રસંગે ટેસિટસ, પ્લુટાર્ક, થુકિડિડીસ વગેરેનાં અપૂર્વ અવલોકનનો વિષય નીકળ્યો. પ્રાચીન ઇતિહાસવેત્તાઓના મત વડે અમરનાથે કોમ્તના ‘ઉન્નતિક્રમના ત્રણ યુગ ’ સંબંધી મતનું સમર્થન કર્યું. કોમ્ત ઉપરથી તેના ટીકાકાર મિલ અને હક્સ્લીની વાત આવી. હક્સ્લી ઉપરથી ઓવન અને ડાર્વિન; ડાર્વિન ઉપરથી બુકેનિયર, શોપનહોઅર વગેરેની સમાલોચના નીકળી. અમરનાથ અપૂર્વ પાંડિત્યપ્રવાહ મારા કર્ણરંધ્રમાં રેડવા લાગ્યો. હું મુગ્ધ બની મૂળ વાત ભૂલી ગયો.

વખત થઇ ગયો જોઇ અમરનાથે કહ્યું : “ આપને વધારે વાર કંટાળો નહિ આપું. જે માટે હું આવ્યો હતો તે હજી પણ કહેવાયું નથી. રાજચંદ્ર દાસ જે આપ લોકને ફૂલ વેચતો તેની એક દીકરી છે કે ? ”

મેં કહ્યું : “ જાણમાં છે. ”

અમરનાથે સહેજ હસીને કહ્યું : “ ‘ જાણમાં છે ’ નહિ, પણ અરેખર છે. મેં તેને પરણવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. ”

હું આલો બન્યો.

અમરનાથ કહેવા લાગ્યો : " હું રાજચન્દ્રની પાસે આ જ વાત કહેવા ગયો હતો. તેને તો કહી. હવે આપ લોકને એક વાત કહેવાની છે. જે વાત હું કહેવાનો છું તે આપના પિતાને કહેવી ઘટતી હતી, કારણ કે તેઓ વડીલ છે. પરંતુ હું જે કહેવાનો છું તેથી આપ લોકને ગુસ્સો ચડે એવું છે. આપ કુટુમ્બમાં સૌ કરતાં વધારે ઠરેલ સ્વભાવના અને મર્મજ્ઞ છો, માટે આપને જ કહું છું."

હું બોલ્યો : " શી વાત છે, સાહેબ ? "

" રજનીની કાંઇક મિલકત છે. "

" એટલે ? એ તો રાજચંદ્રની દીકરી છે ને ? "

" રાજચંદ્રે ઉછેરેલી એટલું જ. "

" ત્યારે એ કોની દીકરી ? મિલકત કયાંથી મળી ? આ વાત અમોએ આટલા દિવસ સુધી સાંભળી નહિ કેમ ? "

" આપ લોકો જે મિલકત ભોગવો છો, તે જ રજનીની છે. રજની મનોહર દાસના ભાઇની દીકરી. "

પહેલાં તો હું એક વાર ચમકી ઊઠયો. તે પછી સમજ્યો કે કોઈ તર્કટી ઉઠાવગીરના હાથમાં સપડાયો છું. બહારથી ખડખડ હસીને હું બોલ્યો : "આપ સાહેબ કોઇ નવરા માણસ જણાઓ છો. મારે ઘણું કામ છે. અત્યારે આપની સાથે વિનોદ કરવાની મને ફુરસદ નથી. આપ ઘેર પધારો. "

અમરનાથે કહ્યું : ત્યારે વકીલની મારફત સમાચાર સાંભળજો."

પ્રકરણ ૪ થું

આ તરફ વિષ્ણુરામ બાબુએ કહેવરાવી મોકલ્યું કે મનોહર દાસનું વારસ મળી આવેલ છે. મિલકત છોડી દેવી પડશે. અમરનાથ ત્યારે તો તર્કટી ઉઠાવગીર નહિ !

વારસ કોણ, એ વિષ્ણુરામ બાબુએ પહેલાં કાંઇ જણાવ્યું નહિ; પણ અમરનાથની વાત યાદ આવી. જાણમાં રજની જ વારસ હશે. દાવો કરનાર આસામી મનોહર દાસનું ખરેખરૂં વારસ છે એ ચોક્કસ થયું છે કે કેમ, એ જાણવા માટે હું વિષ્ણુરામ બાબુની પાસે ગયો. મેં કહ્યું: " આપે પહેલાં કહ્યું હતું કે મનોહર દાસ સકુટુમ્બ નદીમાં ડૂબી મુઓ છે. એની સાબીતી પણ છે. ત્યારે તેનું વળી વારસ આવ્યું કયાંથી ? "

વિષ્ણુરામ બાબુએ કહ્યું : " હરેકૃષ્ણ દાસ કરીને તેનો એક ભાઇ હતો, જાણતા હશો ઘણું કરીને ? "

મેં કહ્યું : "એ તો હું જાણું છું. પરંતુ એ પણ મરી ગયો છે."

" એ ખરૂં; પરંતુ મનોહરના મરણ બાદ મૂઓ છે. એટલે તે મિલકતનો હકદાર થયા પછી મુઓ છે. "

" ભલે એમ હોય, પરંતુ હરેકૃષ્ણનું પણ હાલમાં કોઈ હયાત નથી. "

" પહેલાં એમ જ ધારીને બધી મિલકત આપ લોકને સોંપી દીધી હતી. પરંતુ અત્યારે મને ખબર પડે છે કે તેની એક દીકરી હયાત છે. "

" ત્યારે આટલા દિવસ એ છોકરીનો કાંઈ પણ પ્રસંગ નીકળ્યો નહિ કેમ ? "

" હરેકૃષ્ણની સ્ત્રી તેની પહેલાં મૂઈ; સ્ત્રીના મરણ બાદ નાની બાળકીને ઉછેરવાનું બન્યું નહિ, તેથી પોતાની સાળીને એ છોકરી સોંપી. તેની સાળી એ છોકરીનું પેટની દીકરીની પેઠે જતન કરતી હતી અને તેને પોતાની દીકરી તરીકે ઓળખાવતી હતી. હરેકૃષ્ણના મરણ બાદ તેની મિલકત નાવારસ તરીકે માજીસ્ટ્રેટ સાહેબ તરફથી ખાલસા થવાની સાબીતી મળવાથી મેં હરેકૃષ્ણને નાવારસ ધાર્યો હતો. પરંતુ હમણા હરેકૃષ્ણના એક પાડોશીએ મારી પાસે હાજર થઇ તેની એક છોકરી હયાત હોવાની વાત જાહેર કરી છે. તેણે આપેલાં એંધાણ પ્રમાણે તપાસ કરતાં મને જણાયું છે કે તેની એક છોકરી છે ખરી. "

મેં કહ્યું : " ગમે તે એક છોકરીને ઉભી કરી તેને હરેકૃષ્ણ દાસની છોકરી તરીકે કોઈ ધુતારો રજુ કરી શકે. પરંતુ તે ખરેખર હરેકૃષ્ણ દાસની જ છોકરી છે તેની કાંઇ સાબીતી છે ખરી ? "

" હા, છે " કહીને વિષ્ણુરામ બાબુએ એક કાગળ મને જોવા આપ્યો અને કહ્યું : " આ બાબતમાં જેટલી જેટલી સાબીતીઓ મેં એકઠી કરેલી છે તે એમાં નોંધી રાખેલી છે. "

મેં એ કાગળ લઇને વાંચવા માંડ્યો. તેમાં જણાયું કે હરેકૃષ્ણ દાસનો સાઢુ રાજચન્દ્ર દાસ; અને હરેકૃષ્ણની છોકરીનું નામ ' ર જ ની. '

સાબીતી જે દીઠી તે ખરેખર ભયંકર હતી. અમે આટલા દિવસ અંધ રજનીના ધનથી ધનવાન બની, તેને નિર્ધન ગણી તુચ્છકારતા હતા !

વિષ્ણુરામે એક જુબાનીની ખરી નકલ મારા હાથમાં મૂકીને કહ્યું : “ હવે જુઓ, આ જુબાની કોની છે ? ”

મને વાંચતાં જણાયું કે જુબાની આપનાર હરેકૃષ્ણ દાસ છે. માજીસ્ટ્રેટ આગળ સોનાનાં વળિયાંની એક ચોરીના મુકદ્દમામાં આ જુબાની તે આપે છે. જુબાનીમાં બાપનું નામ અને રહેવાનું ઠેકાણું લખેલાં હતાં તે પણ વાંચી જોયાં. તે મનોહર દાસના પિતાના નામ અને રહેવાના ઠેકાણા સાથે મળતાં આવ્યાં. વિષ્ણુરામે પૂછ્યું : “ મનોહર દાસના ભાઈ હરેકૃષ્ણની આ જુબાની છે. એમ આપને લાગે છે ને ? ”

“ હા, લાગે છે. ”

“જો શંકા હોય તો હમણા જ તે ટળી જશે. વાંચ્યે જાઓ.”

વાંચવામાં આવ્યું કે—તે કહે છે કે—“ મારે એક છ મહિનાની છોકરી છે. એક અઠવાડિયું થયાં તેને અન્નબોટણુ કરાવ્યું છે. અન્નબોટણુને દિવસે સાંજના તેનાં વળિયાં ચોરાઈ ગયાં છે. ”

આટલે સુધી મેં વાંચ્યા પછી વિષ્ણુરામ બાબુએ પૂછ્યું : “ જુઓ, કેટલા દિવસ ઉપરની જુબાની છે ? ”

જબાનીની તારીખ જોઈ. જુબાની ઓગણીસ વરસ ઉપરની હતી.

વિષ્ણુરામે કહ્યું : “ આ છોકરીની ઉમ્મર હિસાબે આજ કેટલી થાય ? ”

“ ઓગણીસ વરસ અને થોડા મહિના–લગભગ વીસ વરસ.”

“ રજનીની ઉમ્મર અનુમાને કેટલી હશે ? ”

“ લગભગ વીસ વરસ. ”

“ વાંચ્યે જાઓ; હરેકૃષ્ણ આગળ જતાં છોકરીનું નામ પણ આપે છે. ”

મેં વાંચવા માંડ્યું. જોયું કે એક ઠેકાણે હરેકૃષ્ણ પાછાં મળી આવેલાં વળિયાં જોઇને કહે છે: “ આ વળિયાં મારી છોકરી રજનીનાં જ છે. ”

હવે વધારે શક પડતી વાત રહી નહિ. તો પણ આગળ વાંચ્યે ગયો. પ્રતિવાદીનો મુખ્તિયાર હરેકૃષ્ણને સવાલ પૂછે છે: “ તું ગરીબ માણસ છે. તારી છોકરીને સોનાનાં વળિયાં સંપડાવ્યાં ક્યાંથી ? ” હરેકૃષ્ણ જવાબ આપે છે: “ હું ગરીબ છું ખરો, પણ મારો ભાઇ મનોહર દાસ પાંચ પૈસા કમાય છે. તેણે મારી છોકરીને સોનાનાં ઘરેણાં આપ્યાં છે. ”

ત્યારે તો આ હરેકૃષ્ણ દાસ અમારા મનોહર દાસનો ભાઇ જ એ વિષે હવે સહેજ પણ શંકા કરવા જેવું રહ્યું નહિ.

આગળ ઉપર મુખ્તિયાર વળી સવાલ પૂછે છે: “ તારા ભાઇએ તારી સ્ત્રીને કે તારા ઘરનાં બીજાં કોઇને કદિ કંઈ ઘરેણું આપ્યું છે ? ”

ઉત્તર: “ ના. ”

વળી સવાલ પૂછ્યો: “ ઘરખરચ આપે છે ? ”

“ ના. ”

" ત્યારે તારી છોકરીને અન્નબોટણમાં સોનાનાં ઘરેણાં આપવાનું શું કારણ ? "

" મારી આ છોકરી જન્મથી આંધળી છે. એથી કરીને મારી સ્ત્રી હમેશા કલ્પાંત કર્યા કરે. મારાં ભાઈ ભોજાઈએ એથી દિલગીર થઈ, અમારૂં મનનું દુઃખ જો કાંઈ ઓછું થતું હોય તો એમ ધારીને, અન્નબોટણ વખતે છોકરીને આ ઘરેણાં આપ્યાં હતાં. "

જન્માંધ ! ત્યારે તો એ જ રજની, એ વિષે હવે શક શો ? મેં નિરાશ થઇને જુબાની મૂકી દીધી અને કહ્યું : " મને હવે ઝાઝો સંશય નથી. "

વિષ્ણુરામે કહ્યું : " આટલી થોડી સાબીતીથી સંતોષ પામવાને હું આપને કહેતો નથી. આ બીજી એક જુબાનીની નકલ જુઓ. "

બીજી જુબાની જોતાં પણ જણાયું કે તે પણ મજકુર વળિયાંની ચોરીના મુકદ્દમામાં લેવાયલી હતી. આ જુબાની આપનાર રાજચંદ્ર દાસ હતો. તે એક જ સંબંધી હોવાથી અન્નબોટણ પ્રસંગે હાજર હતો. તે હરેકૃષ્ણના સાઢુ તરીકે પોતાની ઓળખાણ આપે છે. અને ચોરીની બધી બાબત સાબીત કરે છે.

વિષ્ણુરામે કહ્યું : " આ રાજચંદ્ર દાસ છે તે એ જ રાજચંદ્ર દાસ. શક હોય તો તેને બોલાવીને પૂછી જુઓ.

મેં કહ્યું : " કંઈ જરૂર નથી. "

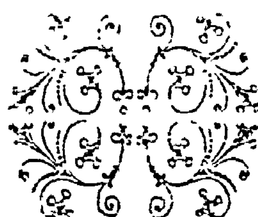
વિષ્ણુરામે બીજા પણ કેટલાક દાખલા દેખાડયા. એ બધાની હકીકત વિસ્તારથી કહું એ બધાંને ગમશે નહિ. એટલું જ કહેવું બસ થશે કે આ રજની દાસી, એ જ હરેકૃષ્ણ દાસની છોકરી,

એ વિષે મને બીલકુલ શક રહ્યો નહિ. હવે સમજાયું કે વૃદ્ધ માબાપને લઇને અન્નને માટે ફાંફાં મારવાં પડશે.

મે વિષ્ણુરામને કહ્યું : " મુકદ્દમો લડવો નકામો છે. મિલકત રજની દાસીની છે; તેની મિલકત તેને સોંપી દઇશ. તો પણ મારા મોટાભાઇ આ મિલકતના મારા જેટલા જ હકદાર છે. તેને પૂછવું એટલું જ બાકી રહ્યું."

હું એક વાર કોર્ટમાં જઇને અસલ જુબાનીઓ જોઇ આવ્યો. હાલમાં જૂના રેકર્ડ (દસ્તાવેજો) ફાડી નાખે છે; પરંતુ તે વખતે સાચવી રાખતા. અસલ જોતાં જણાયું કે નકલમાં કાંઈ બનાવટ નથી.

મિલકત રજનીને સોંપી દેવાનો ઠરાવ કર્યો.

"ત્યારે તારી છોકરીને અન્નખોટણમાં સોનાનાં ઘરેણાં આપવાનું શું કારણ ?"

"મારી આ છોકરી જન્મથી આંધળી છે. એથી કરીને મારી સ્ત્રી હમેશા કલ્પાંત કર્યા કરે. મારાં ભાઈ ભોજાઈએ એથી દિલગીર થઈ, અમારૂં મનનું દુઃખ જો કાંઈ ઓછું થતું હોય તો એમ ધારીને, અન્નખોટણ વખતે છોકરીને આ ઘરેણાં આપ્યાં હતાં."

જન્માંધ ! ત્યારે તો એ જ રજની, એ વિષે હવે શક શો ? મેં નિરાશ થઈને જુબાની સૂકી દીધી અને કહ્યું : "મને હવે ઝાઝો સંશય નથી."

વિષ્ણુરામે કહ્યું : "આટલી થોડી સાબીતીથી સંતોષ પામવાને હું આપને કહેતો નથી. આ બીજી એક જુબાનીની નકલ જુઓ."

બીજી જુબાની જોતાં પણ જણાયું કે તે પણ મજકુર વળિયાંની ચોરીના મુકદ્દમામાં લેવાયલી હતી. આ જુબાની આપનાર રાજચંદ્ર દાસ હતો. તે એક જ સંબંધી હોવાથી અન્નખોટણ પ્રસંગે હાજર હતો. તે હરેકૃષ્ણના સાઢુ તરીકે પોતાની ઓળખાણ આપે છે. અને ચોરીની બધી બાબત સાબીત કરે છે.

વિષ્ણુરામે કહ્યું : "આ રાજચંદ્ર દાસ છે તે એ જ રાજચંદ્ર દાસ. શક હોય તો તેને બોલાવીને પૂછી જુઓ.

મેં કહ્યું : "કંઈ જરૂર નથી."

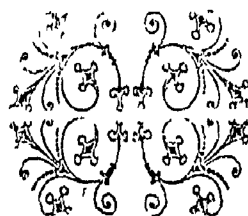
વિષ્ણુરામે બીજા પણ કેટલાક દાખલા દેખાડ્યા. એ બધાની હકીકત વિસ્તારથી કહું એ બધાંને ગમશે નહિ. એટલું જ કહેવું બસ થશે કે આ રજની દાસી, એ જ હરેકૃષ્ણ દાસની છોકરી,

એ વિષે મને બીલકુલ શક રહ્યો નહિ. હવે સમજાયું કે વૃદ્ધ માબાપને લઇને અન્નને માટે ફાંફાં મારવાં પડશે.

મે વિષ્ણુરામને કહ્યું : “ મુકદ્દમો લડવો નકામો છે. મિલકત રજની દાસીની છે; તેની મિલકત તેને સોંપી દઇશ. તો પણ મારા મોટાભાઇ આ મિલકતના મારા જેટલા જ હકદાર છે. તેને પૂછવું એટલું જ બાકી રહ્યું. ”

હું એક વાર કોર્ટમાં જઇને અસલ જુબાનીઓ જોઇ આવ્યો. હાલમાં જૂના રેકર્ડ (દસ્તાવેજો) ફાડી નાખે છે; પરંતુ તે વખતે સાચવી રાખતા. અસલ જોતાં જણાયું કે નકલમાં કાંઈ બનાવટ નથી.

મિલકત રજનીને સોંપી દેવાનો ઠરાવ કર્યો.

પ્રકરણ ૫ મું

મિલકત રજનીને સોંપી દેવાનો ઠરાવ કર્યો, પણ કોઇએ મિલકતનો કબજો તો લીધો નહિ.

રાજચંદ્ર દાસ એક દિવસ મળવા આવ્યો. તેને મોઢેથી સાંભળ્યું કે સીમલામાં એક ઘર લઇને તે ત્યાં રજનીની સાથે રહે છે. મેં પૂછ્યું :

" પૈસા ક્યાંથી કાઢ્યા ? "

રાજચંદ્રે કહ્યું : અમરનાથે ધીર્યા છે; પાછળથી મિલકતમાંથી વાળી દેવાશે."

મેં પૂછ્યું : "ત્યારે તમે મિલકતનો કબજો લેતા નથી કેમ ?"

જવાબમાં તેણે કહ્યું : "એ બધી વાત અમરનાથ બાબુ જાણે."

" અમરનાથ બાબુ શું રજનીને પરણ્યા છે ? "

" ના "

પછી રાજચંદ્રની સાથે વાતચિત કરતાં કરતાં મેં પૂછ્યું :

" રાજચંદ્ર, તું આટલા દિવસ દેખાતો નહોતો કેમ ? "

" જરા આઘો પાછો થઇ ગયો હતો. "

" કોઇની કંઇ ચોરી કરી હતી કે આઘો પાછો થઇ ગયો હતો ? "

"ચોરી કરૂં કોની ? એ તો અમરનાથ બાબુએ કહ્યું છે કે હાલમાં મિલકતની બાબતમાં ખટપટ ચાલે છે, એટલે જરા આઘું પાછું રહેવું જ સારૂં. માણસને આંખની શરમ તો હોય ને ?"

"એટલે કે વખતે અમે તને મિલકત ઉપરથી હાથ ઉઠાવવાનો આગ્રહ કરીએ. અમરનાથ બાબુ ઘણો બાહોશ માણસ જણાય છે. એ ગમે તેમ હોય, હમણાં કંઇ આવવું સાભર્યું ?"

"આપના પિતાએ મને બોલાવ્યો છે."

"મારા પિતાએ ? તેમને તારો પત્તો મળ્યો શી રીતે ?"

"શોધતાં શોધતાં."

"આટલી શોધાશોધ શી બાબત ? તને મિલકત ઉપરથી હાથ ઉઠાવવા આગ્રહ કરવા માટે તો નહિ ને ?"

"ના ના. એમ શા માટે ? એમ શા માટે ? બીજી એક બાબત-સર. હમણાં રજનીને કાંઇક મિલકત મળી છે સાંભળી ઘણા લોકો માગાં મોકલે છે, માટે ક્યાં સગપણ કરવું એ આપ સૌને પૂછવા આવ્યો છું."

"કેમ, અમરનાથ બાબુ સાથે સગપણ થતું હતું ને ? તેણે આટઆટલું કરીને રજનીની મિલકત મેળવી આપી, તો તેને મૂકીને બીજા કોની સાથે પરણાવશો ?"

"પણ તેના કરતાંય સારો વર મળે તો ?"

"અમરનાથ કરતાંય સારો વર ક્યાં મળશે ?"

"દાખલા તરીકે આપ પોતે. આપના જેવો જ કોઇ વર મળે તો ?"

હું સહેજ ચમક્યો. પછી કહ્યું : "હું કાંઇ અમરનાથથી સારો વર કહેવાઉં નહિ. પરંતુ ગોળગોળ વાત જવા દે. તું શું મારી સાથે રજનીનું સગપણ કરવા આવ્યો છે ?"

રાજચંદ્ર સહેજ ખંચાયો. બોલ્યો : "હા, એમ જ છે. આ સંબંધ કરવા જ વડીલે મને બોલાવ્યો છે."

આ વાત સાંભળતાં જ મને આભ તૂટી પડ્યા જેવું લાગ્યું. મોં આગળ દારિદ્રયરાક્ષસને જોઇ ગભરાઇને પિતા આ સંબંધ કરે છે તે સમજાયું. રજનીને હું પરણું એટલે ઘરની મિલકત ઘરમાં રહેવાની. મને આંધળી ફૂલવાળીને વેચાતો આપી પિતા વેચાણની કિંમત તરીકે ગઇ મિલકત પાછી મેળવવાના. એ સાંભળી મને હાડોહાડ લાગી ગઇ.

મેં રાજચંદ્રને કહ્યું : "તું હમણા જા. વડીલને અને મારે એ સંબંધી વાત થશે."

મને ગુસ્સે થયેલો જોઇને રાજચંદ્ર પિતાની પાસે ગયો. એ શું બોલ્યો તે હું કહી શકતો નથી. પિતાએ તેને વિદાય કરીને મને બોલાવ્યો.

તેમણે મને બહુ બહુ પ્રકારે સમજાવ્યો કે રજનીની સાથે પરણવું જ પડશે; નહિ તો સપરિવાર માર્યા જશું. ખાશું શું ? તેમનાં દુઃખ અને વ્યાકુળતા જોઇ મને દુઃખ થયું નહિ. બહુ ગુસ્સો ચડ્યો. હું ગુસ્સે થઇને ચાલ્યો ગયો.

પિતાની પાસેથી જઇને મારી માતાના હાથમાં સપડાયો. પિતાની પાસે ગુસ્સો કરી શક્યો, પણ માતાની પાસે કરી શક્યો નહિ. તેનાં આંસુ જોઇ શક્યો નહિ. ત્યાં આગળથી નાઠો. પરંતુ મારી પ્રતિજ્ઞા

અડગ રહી. જે રજનીને દયા લાવીને ગોપાલની સાથે પરણાવવાની તજવીજ કરી હતી, તેને આજ શું તેના પૈસાને લોભે હું પોતે પરણું ?

આ મુંઝવણમાં પડતાં મેં ધાર્યું કે નાની માની મદદ લઉં. ઘરમાં એક નાની મા જ બુદ્ધિશાળી હતી. નાની માની પાસે ગયો.

" નાની મા, મારે શું રજનીને પરણવું પડશે ? મેં શો અપરાધ કર્યો છે ? "

નાની મા ચૂપ થઈને બેસી રહ્યાં.

" તમે પણ શું આ મતમાં છો ? " મેં પૂછ્યું.

" બેટા, રજની તો ખાનદાન કાયસ્થની દીકરી છે."

" ભલે હોય. "

" હું જાણું છું કે તે સદ્‌ગુણી છે. "

" એ પણ કબૂલ છે. "

" એ અત્યંત રૂપાળી છે "

" કમળનયના ! "

" ભાઈ, જો કમળનયના જ શોધતો હો, તો તારે ફરી વાર પરણતાં વાર કેટલી ? "

" એ શું બોલ્યાં મા ? રજનીના પૈસા સારુ રજનીને પરણી તેની મિલકત લેવી, ને પછી તેને હડસેલી મૂકી બીજીને પરણવું, એ કેવું કામ કહેવાય ? "

" હડસેલી મૂકવી શા માટે ? તારી મોટી માને કાંઇ હડસેલી મૂકી છે ? "

આ વાતનો જવાબ નાની મા આગળ દીધો જાય નહિ. તે મારા પિતાની બીજી વારની સ્ત્રી રહી; તેની આગળ અનેક પત્નીના

રીવાજના દોષ વિષે કઇ રીતે બોલવુંય ? એ વિષે ન બોલતાં મેં કહ્યું : "હું આ લગ્ન નહિ કરૂં. તમે મને બચાવો. તમે બધું કરી શકો એમ છો."

"હું નથી સમજતી એમ નથી. પણ તું લગ્ન નહિ કરે તો આપણે સપરિવાર અન્ન વિના માર્યાં જશું. મારાથી બધું દુઃખ ખમાય એમ છે; પરંતુ તમારા બધાનો ભૂખમરો જોયો જાય તેમ નથી. તું હજાર વરસનો થા. આ વાતની ના પાડતો નહિ."

"પૈસો શું એટલો મોટો છે ?"

"તારે મારે મન નહિ પરંતુ જેઓ મારૂં તારૂં સર્વસ્વ છે તેમને મન ખરો, એટલે તારે મારે પણ ખરો. જો, તારે માટે અમે ત્રણ જણાં પ્રાણ સુદ્ધાં આપી શકીએ એમ છીએ : તું શું અમારે માટે એક આંધળી કન્યાની સાથે લગ્ન કરી નહિ શકે ?"

વાદવિવાદમાં નાની મા આગળ હું હાર્યો. હારતાં ક્રોધ વધે છે; મારો પણ ક્રોધ વધ્યો. વળી મનમાં મનમાં મારી ખાતરી હતી કે પૈસાની ખાતર રજનીને પરણવું એ બહુ જ ગેરવાજબી છે. એથી કરી હું ગર્વભેર બોલ્યો : "તમે લોકો ગમે તે કહો, પણ હું આ લગ્ન કરનાર નથી."

નાની મા પણ ગર્વભેર બોલ્યાં : "તુંયે ગમે તે કહે ને, પણ હું જો કાયસ્થની દીકરી હોઇશ તો તારાં આ લગ્ન કરાવ્યે જ રહીશ."

મેં હસીને કહ્યું : ત્યારે તો મને લાગે છે કે તમે ગોવાળની દીકરી છો. મારાં આ લગ્ન કરાવી નહિ શકો."

નાની માએ કહ્યું : "ના બાપુ, હું કાયસ્થની દીકરી છું."

નાની મા બહુ દુષ્ટ. મને જ બાપુ કહીને ગાળ પાછી વાળી દીધી.

—:o:—

પ્રકરણ ૬ ઠ્ઠું

અમારે ઘેર એક સંન્યાસી અવારનવાર રહેતો. એને કોઇ સંન્યાસી કહેતું, કોઇ બ્રહ્મચારી, કોઇ દંડી, કોઇ અવધૂત કહેતું. શરીરે ભગવાં વસ્ત્ર, કંઠે રુદ્રાક્ષની માળા, મસ્તકે રુક્ષ કેશ-જટા નહિ, લલાટે કેસરી ચન્દનનું નાનું સરખું ટપકું. ઝાઝો એવો ભસ્મ વગેરેનો ડોળડમાક ન મળે. સંન્યાસીવર્ગમાં એ એક ફક્કડ હતો. ચાંખડીઓ સુખડના લાકડાની અને તેમાં હાથી દાંતની નાની સરખી ખીંટી. એ ગમે તે હો, પણ બાળકો એને સંન્યાસી મહારાજ કહેતાં, એટલે હું પણ તેને એ જ કહીશ.

પિતા તેને ક્યાંકથી લઇ આવ્યા હતા. અનુમાને માલૂમ પડ્યું કે પિતાના મનમાં એવો વિશ્વાસ હતો કે સંન્યાસી અનેક તરેહનાં ઓસડવેસડ જાણે છે, અને તાંત્રિક યાગયજ્ઞમાં પ્રવીણ છે. ઓરમાન માને છોરુ થયું નહોતું.

પિતાની મહેરબાનીથી સંન્યાસીએ મેડીના એક દીવાનખાનામાં ધામો નાખ્યો હતો. આ મને કંઇક કંટાળાભરેલું થઈ પડ્યું હતું. તેમાં વળી એ સાયંકાળે સૂર્ય તરફ મુખ કરી, સારંગ રાગિણીમાં, આર્યા છન્દમાં, સ્તોત્રનો પાઠ કરે. તેનો ઢોંગ મારાથી વધારે વાર ખમાયો નહિ. તેને અર્ધચંદ્ર દેવાની વ્યવસ્થા કરવા હું તેની પાસે ગયો. મેં કહ્યું :

" સંન્યાસી મહારાજ ! અગાસી પર રાખધૂળ શું આરડતા હતા ? "

સંન્યાસી હિન્દુસ્થાની હતો, પરંતુ મારી સાથે જે ભાષામાં વાતચિત કરતો, તેમાં ચૌદ આના શુદ્ધ સંસ્કૃત, એક આનો હિન્દી અને એક આનો બંગાળી માલૂમ પડતું. મેં બંગાળીમાં જ બોલવાનું રાખ્યું. સંન્યાસીએ ઉત્તર દીધો :

" કેમ ? શું આરડું છું તે આપ જાણતા નથી ? "

" વેદમંત્ર ? "

" હોય તો હોય. "

" એનો પાઠ કર્યે શું થાય ? "

" કાંઇ નહિ. "

જવાબમાં સંન્યાસીની જીત થઇ. મેં આવું ધાર્યું નહોતું. મેં પૂછ્યું : " ત્યારે પાઠ કરો છો શા માટે ? "

" કેમ, કાનને કાંઇ કઠોર લાગે છે ? "

" ના, કઠોર નથી લાગતું. તેમાં વળી આપનો કંઠ મધુર છે. તો પણ જ્યારે કાંઇ ફળ નથી, ત્યારે પાઠ કરો છો શા માટે ? "

" જ્યારે એનાથી કોઇનું પણ કંઇ અનિષ્ટ થતું નથી, ત્યારે પાઠ કરવામાં નુકસાનેય શું ? "

હું રોફ મારવા આવ્યો હતો, પરંતુ જોયું કે હું કાંઇક પાછો પડયો છું : એટલે મારે ખેંચી પકડવું પડયું; હું બોલ્યો :

" નુકસાન નથી. પરંતુ જેનું કાંઇક ફળ નહિ તેવું કામ કોઇ કરે નહિ. જો વેદગાનનું કાંઈ ફળ ન હોય તો પછી આપ વેદ-ગાન કરો છો શા માટે ? "

“ આપ પણ પંડિત છો. આપ જ કહો જોઉં, વૃક્ષ ઉપર કોકિલ ગાન કરે છે શા માટે ? ”

હું સપડાયો. આના બે જવાબ છે. એક ‘ એમાં જ કોકિલને સુખ છે.’ બીજો, કોકિલાને મોહ પમાડવા માટે ’. કયો જવાબ દઉં ? પહેલો જવાબ મેં પહેલાં દીધો :

“ ગાવામાં જ કોકિલને સુખ છે. ”

“ ગાવામાં જ મને સુખ છે. ” સંન્યાસીએ ઉત્તર વાળ્યો.

“ ત્યારે ટપ્પા, ખ્યાલ, વગેરે મૂકી વેદનું ગાન શા માટે કરો છો ? ”

“ કઈ વાત વધારે સુખકર ? સામાન્યા ગણિકાઓનાં ગંદાં ચરિત્રનાં ગુણગાન સુખકર, કે ના દેવતાઓના અસીમ મહિમાનાં ગાન સુખકર ? ”

હારીને હું બીજા જવાબ તરફ વળ્યો. મેં કહ્યું :

“ કોકિલ ગાય છે તે કોકિલાને મોહ પમાડવા માટે. મોહ પમાડવા અર્થેની જે શારીરિક સ્ફૂર્તિ, તેમાં જીવનું સુખ રહ્યું છે. કંઠસ્વરની સ્ફૂર્તિ એ આ શારીરિક સ્ફૂર્તિમાં સમાઇ જાય છે. આપ કોને મોહ પમાડવા ઇચ્છો છો ? ”

સંન્યાસીએ હસીને કહ્યું : “ મારા પોતાના મનને. મન આત્માનું અનુરાગી નથી–આત્માનું હિતકારી પણ નથી. તેને વશ કરવા માટે ગાઉં છું. ”

“ આપ બધા દાર્શનિક છો. મન અને આત્માને પૃથક્ માનો છો. પરંતુ મન અને આત્મા એ પૃથક્ પૃથક્ પદાર્થ છે એમ હું માની શકતો નથી. મનની જ ક્રિયા જોઈ શકાય છે—ઇચ્છા,

પ્રવૃત્તિ વગેરે મારા મનમાં છે. સુખ મારા મનમાં છે, દુઃખ મારા મનમાં છે. ત્યારે મનથી અલગ આત્મા શા માટે માનું? જેની ક્રિયા જોઉં છું તેને જ માનું. જેનું કંઈ પણ ચિહ્ન જોતો નથી તેને માનું શા માટે?"

"ત્યારે એમ શા માટે કહેતા નથી કે મન અને શરીર એક છે? શરીર અને મનનો ભેદ શા માટે માનવો? જે કાંઈ કાર્ય થાય છે તે બધાંય શરીરનાં કાર્ય છે, કયું મનનું કાર્ય છે?"

"વિચાર, પ્રવૃત્તિ, ભોગ વગેરે."

"શાથી જાણ્યું કે એ બધી શારીરિક ક્રિયા નથી?"

"એ પણ ખરૂં. મન શારીરિક ક્રિયા * માત્ર છે."

"ઠીક, ઠીક. ત્યારે જરા ઓરા આવો. એમ કેમ કહેતા નથી કે શરીર પણ પંચમહાભૂતની ક્રિયા માત્ર છે? મેં સાંભળ્યું છે કે તમે લોકો પંચમહાભૂતને માનતા નથી—તમે બહુભૂતવાદી છો. ભલે તેમ હો પણ એમ કેમ કહેતા નથી કે પંચમહાભૂત અથવા બીજાં ભૂતગણ, શરીરરૂપ ધારણ કરીને બધુંય કરે છે? આ જે તમે મારી સાથે વાત કરો છો, તેને હું એમ કહું છું કે માત્ર પંચમહાભૂત જ મારી સામે ઉભાં રહીને અવાજ કરે છે, શચીન્દ્રનાથ નહિ. મન અને શરીર આદિની કલ્પનાનું પ્રયોજન શું છે? પંચમહાભૂતથી જુદું શચીન્દ્રનાથનું અસ્તિત્વ હું સ્વીકારતો નથી."

હારીને હું સંન્યાસીને ભક્તિભાવથી પ્રણામ કરી ચાલતો થયો. પણ ત્યારથી સંન્યાસીની સાથે મારે જરા પ્રીતિ થઈ. હમેશા હું તેની પાસે આવીને બેસતો અને શાસ્ત્રની ચર્ચા કરતો. જોયું કે

* Function of the brain.

સંન્યાસી અનેક જાતના ઢોંગધતુરા કરે છે : સંન્યાસી દવાદારૂ કરે છે, સંન્યાસી હાથ જોઈ ગણતરી કરી ભવિષ્ય ભાખે છે, સંન્યાસી યાગહોમાદિ પણ કોઈ કોઈ વાર કરતા રહે છે. વળી ખરૂ * ચલાવે છે, ચોર વર્તી કાઢે છે, અને એવા બીજા કંઈ કંઈ ઢોંગ કરે છે. એક દિવસ મારાથી સહેવાયું નહિ. મેં તેમને કહ્યું :

" આપ મહામહોપાધ્યાય પંડિત છો; આપને આ ઢોંગ શા માટે જોઇએ ? "

" ક્યા ઢોંગ ? "

" આ ખરૂ ચલાવવાં, હાથ જોવા વગેરે. "

" આમાંનું કંઈક કંઈક અનિશ્ચિત છે ખરૂં, પરંતુ એમ છતાં કરવા જેવું છે. "

" જે અનિશ્ચિત છે એમ જાણો છો, તેનાથી લોકોને છેતરો છો શા માટે ? "

" તમે મુડદાં કાપો છો શા માટે ? "

" શીખવા માટે. "

" જે લોકો શીખેલા છે તેઓ કાપે છે શા માટે ? "

" સત્યાન્વેષણ માટે. "

" હું પણ સત્યાન્વેષણ માટે એ બધું કરૂં છું. સાંભળ્યું છે કે વિલાયતી પંડિતોમાંના ઘણા કહે છે કે માણસના માથાની રચના જોઈ તેના આચારવિચાર કેવા છે તે વર્તી શકાય. જો માથાની રચના જોઇ આચારવિચાર વર્તી શકાય, તો હાથની રેખા જોઇને

* મંત્રબળથી ખરૂનો કરો અદ્ધર છોડવો, જે જઇને ચોરી કરનારના માથા ઉપર પડે.

પણ શા માટે વર્તી ન શકાય ? એ માનું છું કે હાથની રેખા જોઇને કોઇ પણ આજ સુધી બરાબર વર્તી શકયું નથી. પણ એનું કારણ એમ હોઇ શકે કે આ વિષયને લગતા સૃષ્ટિનિયમના ખરા ભેદ હજી સુધી મળી આવ્યા નથી. પરંતુ ક્રમે ક્રમે હાથ જોતાં જોતાં એ ખરા ભેદ મળી શકે ખરા. એટલા માટે પ્રસંગ મળે છે કે હાથ જોઉં છું. ”

“ અને બરૂ ચલાવવાં ? ”

“ તમે લોકો લોખંડના તારદ્વારા પૃથ્વીભરમાં અક્ષરો ચલાવી શકો, ને અમે શું બરૂ ચલાવી ન શકીએ ? તમલોકને એક જાતનો ભ્રમ છે. તમે એમ ધારો છો કે જે અંગ્રેજો જાણે છે તે જ ખરૂં. જે અંગ્રેજો જાણતા નથી તે ખોટું, તે માનવજાતિના જ્ઞાનથી પર છે, અસાધ્ય છે. ખરૂં જોતાં તેમ નથી. જ્ઞાન અનન્ત છે. કંઈક તમે જાણો, કંઈક હું જાણું, કંઈક બીજા જાણે. પરંતુ કોઈનાથી એમ ન કહી શકાય કે હું જ બધું જાણું છું અને બીજું કોઈ મારા જ્ઞાન ઉપરાંત કાંઈ પણ જાણતું નથી. કાંઈક અંગ્રેજો જાણે છે; કાંઈક આપણા પૂર્વજો જાણતા. અંગ્રેજો જે જાણે છે તે ઋષિઓ જાણતા નહિ; ઋષિઓ જે જાણતા તે અંગ્રેજો હજી સુધી જાણી શક્યા નથી. એ બધી આર્ય વિદ્યાનો લગભગ લોપ થઇ ગયો છે. અમારામાંના કોઇ કોઇ એક બે વિદ્યા જાણીએ છીએ; યત્નપૂર્વક ગુપ્ત રાખીએ છીએ : કોઇને પણ શીખવતા નથી. ”

મને હસવું આવ્યું. સંન્યાસીએ કહ્યું : “ તમને વિશ્વાસ આવતો નથી ? કાંઇ નજરોનજર જોવા ઇચ્છો છો ? ”

“ જોઉં તો જાણું. ” મેં કહ્યું.

“ પછી બતાવીશ. હમણાં તમને મારે એક ખાસ વાત કહે-

ખંડ ૪ થો

સૌનાં કથન

" શી હરકત છે ? "

" ત્યારે સૂતી વખતે મને શયનગૃહમાં બોલાવજો."

મારૂં શયનગૃહ બહારના ભાગમાં હતું. મેં સૂવા વખતે સંન્યાસીને બોલાવ્યા. સંન્યાસીએ આવી મને સૂઇ જવા કહ્યું. હું સૂતો એટલે તેમણે કહ્યું : " જ્યાં સુધી હું અહીં હોઉં ત્યાં સુધી આંખ ઉઘાડતા નહિ. મારા ગયા પછી જાગતા હો તો ઉઘાડજો. "

એ ઉપરથી હું આંખ મીંચી પડી રહ્યો. સંન્યાસીએ કોણ જાણે શું કર્યું, કાંઈ ખબર પડી નહિ ! સંન્યાસીના જવા પહેલાં જ હું ભરઊંઘમાં પડયો હતો.

સંન્યાસીએ કહ્યું હતું કે પૃથ્વીભરમાં જે સ્ત્રી મને ખરા અંતઃકરણથી ચાહતી હશે, તેને જ આજ હું સ્વપ્નમાં જોઇશ. સ્વપ્ન જોયું ખરૂં. કલ કલ ગંગાપ્રવાહમાં રેતીનો પટ; તેની કિનારી આગળ અર્ધી જળમાં ડૂબેલી—કોણ એ ?

રજની

*　　*　　*　　*

બીજે દિવસે સવારે સંન્યાસીએ મને પૂછ્યું:

" સ્વપ્નમાં કોને જોયું ? "

" આંધળી ફૂલવાળીને જોઈ. " મેં જવાબ આપ્યો.

" આંધળી ? "

" જન્માંધ. "

" આશ્ચર્ય ! એ ગમે તે હોય—તેનાથી વધારે આ પૃથ્વીમાં તમને બીજું કોઈ ચાહતું નથી. "

હું ચૂપ થઈ રહ્યો.

═══:o:═══

સૌનાં કથન

પ્રકરણ ૧ લું

લવંગલતાનું કથન

ભારે ગોટાળો થયો. હું તો સંન્યાસીને હાથેપગે લાગી, રોઈ કકળી, કોઇ રીતે શચીન્દ્ર રજનીને વશ થાય એવો ઉપાય કરતી હતી. સંન્યાસી તંત્રવિદ્યામાં સિદ્ધ છે; જગદંબાની કૃપાથી ધાર્યું કરી શકે છે. મારા સ્વામી સાઠ વરસની ઉમ્મરે મારા જેવી પામરને આટલા વશ થઇ રહ્યા છે, એ તે મારા ગુણને લીધે કે સંન્યાસી મહારાજને પ્રતાપે, એ કહેવું મુશ્કેલ છે. હું જેમ મન-વચન-કર્મ-થી પતિ-ચરણ-સેવામાં કશી ઉણપ રાખતી નથી, તેમ બ્રહ્મચારી પણ મારી ખાતર યાગયજ્ઞ, મંત્રતંત્રના પ્રયોગોમાં, કશી ખામી રાખતા નથી. કોઇનેય માટે તેમણે જે કાંઇ કર્યું છે તે ફળ્યા વિના રહ્યું નથી. કામાની વહુનો પીતળનો લોટો સોનાનો કરી દીધો: એવું શું છે કે જે તેઓ કરી ન શકે? એમની મંત્રૌષધિને પ્રતાપે શચીન્દ્ર રજનીને ચાહશે, રજનીને પરણવા

મેં રાજચંદ્ર દાસની સ્ત્રીને તેડાવી. એ આવી એટલે મેં પૂછ્યું : "કેમ અલી ?"

માલણ—રાજચંદ્ર દાસની સ્ત્રીને અમે આજ પણ માલણ કહી બોલાવતાં; ગુસ્સામાં ન હોઇએ ત્યારે ઘણું કરી ન કહેતાં, પરન્તુ ગુસ્સો ચડતાં જ માલણ કહી બોલાવતાં.

"કેમ બા ?" માલણ બોલી.

"છોકરીને શું અમરનાથ બાબુ સાથે પરણાવવી છે ?" મેં પૂછ્યું.

"એ જ વાત હાલમાં ચાલે છે."

"શા માટે ચાલે છે ? અમારી સાથે શી વાત થઇ હતી ?"

"શું કરીએ બા ! હું બાઇડી માણસ, એટલું બધું ક્યાંથી જાણું ?"

ભમરાળીની જાડી બુદ્ધિ જોઇ મને ખીજ ચડી. મેં કહ્યું : "એટલે શું, માલણ ! બાઇડીઓ જાણે નહિ, તો શું ભાયડા જાણે ? ભાયડા તે વળી ઘરવ્યવહારની વાતમાં શું સમજે ? ભાયડા તો સાથે ગાંસડા ઉપાડીને રૂપિયા લાવી દે એટલું જ. ભાયડાઓનું તે આવી બાબતમાં ઉપજે ખરૂં ?"

મને લાગે છે કે એની જાડી બુદ્ધિને મારી વાત બંધબેસ્તી ન લાગી. એ જરા હસી. મેં કહ્યું :

34569

"તારા વરનો વિચાર શું એવો છે કે અમરનાથની સાથે છોકરીને પરણાવવી ?"

"એમનો વિચાર નથી. પરંતુ અમરનાથ બાબુને લીધે જ રજનીને મિલકત મળી છે એટલે એમનું કહેવું માનવું જ જોઇએ." માલણે જવાબ આપ્યો.

ઇચ્છશે, તેમાં મને કશી શંકા છે જ નહિ. આમ છતાં પણ ગોટાળો થવા પામ્યો છે. ગોટાળો ઉભો કરનાર અમરનાથ છે. હમણાં સંભળાય છે કે અમરનાથની સાથે જ રજનીના વિવાહ નક્કી થયા છે.

રજનીનાં માશી માસો—રાજચંદ્ર અને તેની સ્ત્રી—અમારા પક્ષમાં છે; કારણ, મારા સ્વામીએ તેમને કહ્યું છે કે જો અમારે ત્યાં વિવાહ થશે તો પહેરામણી તરીકે તમને કંઇક આપશું. વાત ત્યારે કહેશે પહેરામણી, પરંતુ પાણી થવાનું પાંચ દશ હજારનું. પણ તેઓ અમારા પક્ષમાં હોવા છતાં કંઈ વળતું નથી. અમરનાથ વાત મૂકતો નથી. પોતે રજનીને પરણશે જ પરણશે એવી જીદ લઇ બેઠો છે.

વારુ, અમરનાથ કોણ? છોકરીને પરણાવવાનાં મુખ્તિયાર રહ્યાં એનાં માસો માશી–માબાપ જ કહેવાં જોઇએ–રાજચંદ્ર અને તેની સ્ત્રી. તેઓ જો અમારી તરફ છે, તો પછી અમરનાથની જીદથી શું થવાનું છે? તેણે એ લોકોને મિલકત અપાવી છે એ ખરૂં; પરંતુ એના મહેનતાણા તરીકે એને બે ચાર હજાર રૂપિયા આપે તો બસ છે. મારા છોકરા વેરે હું જે છોકરીને પરણાવવા ચાહું છું તે જ છોકરીને શું અમરનાથ પરણવા ચાહે છે? અમરનાથની એટલી બધી હિંમત? મેં અમરનાથને એક વાર કંઇક સજા કરી છે; ફરી એક વાર એમ હશે તો કરીશ. હું ખરે-ખરી કાયસ્થની દીકરી હોઇશ તો અમરનાથની પાસેથી છીનવી લઈ આ રજનીને મારા છોકરા વેરે પરણાવીશ.

હું અમરનાથના બધા ગુણથી વાકેફ છું. અમરનાથ ભારે પહોંચેલો છે. તેની સાથે યુદ્ધમાં ઉતરતાં બહુ ખબરદારીથી કામ લેવાની જરૂર છે. મેં ખબરદારીથી જ કામ આરંભ્યું.

" પહેરામણી ? "

માલણ મરક મરક હસીને બોલી :

" ખરી વાત કહું, બા ? અહીંયાં પરણવાની છોકરી હા પાડતી નથી. "

" એટલે ? શું કહે છે ? "

" અહીંની વાત નીકળતાં જ કહે છે કે આંધળીએ વળી પરણીને શું કરવું'તું ? "

" અને અમરનાથ વેરે પરણવાની વાત નીકળતાં ? "

" કહે છે કે અમરનાથને લીધે જ મારે બધાં વાનાં છે. એઓ જે કહે તે કરવું જ જોઇએ. "

" પરણનાર છોકરીની વળી હા ના કેવી ? માબાપની હા થઇ એટલે બસ. "

" રજની કાંઇ નાની છોડી નથી; વળી મારા પેટનું ફરજન નથી. વળી મિલકત તેની છે, અમારી નથી. એ અમને કાઢી મૂકે તો અમે શું કરી શકીએ ? ઉલટું, એ રાજી રહે એમ જ અત્યારે અમારે વર્તવું પડે છે. "

મેં જરા વાર વિચાર કરીને પૂછયું :

" રજનીને અમરનાથ મળે છે ખરા ? "

" ના, અમર બાબુ મળતા જ નથી. "

" મારી સાથે રજનીનો મેળાપ થઇ શકશે ખરો ? "

" મારી પણ એ જ મરજી છે. આપ વખતે સમજાવી પટાવીને વાત એને ગળે ઉતારી શકો. આપના ઉપર રજનીને બહુ શ્રદ્ધા છે, ભક્તિભાવ છે. "

“ ત્યારે અમરનાથ બાબુને કહે જઈને, કે મિલકત રજનીને હજી કાંઈ મળી નથી; મિલકત અમારી છે અને અમે તે સોંપવાનાં નથી. બને તો મુકદ્દમો માંડીને લ્યો જઈને. ”

“ આ વાત પહેલાંથી જ કહી હોત તો ઠીક હતું. અત્યાર સુધીમાં તો ક્યારનો મુકદ્દમો દાખલ થઇ ચૂક્યો હોત. ”

“ મુકદ્દમો દાખલ કરવો એ ખાવાની વાત નથી; પૈસાનું પાણી કરવું પડે છે. રાજચંદ્ર દાસે ફૂલ વેચીને કેટલાક પૈસા ભેળા કર્યા છે ? ”

માલણ ગુસ્સાથી કંપવા લાગી. ખરૂં કહું છું કે હું જરા પણ ગુસ્સે થઇ ન હોતી. માલણ જરા ગુસ્સો દબાવીને બોલી :

“ અમર બાબુ અમારા જમાઇ થશે કે મિલકત એમની થવાની. હાલ તરત રૂપિયા ખરચી મુકદ્દમો માંડે એટલી ગુંજાશ એમની છે. ” એટલું કહી માલણ ઊઠીને ઉભી થઇ. મેં એને છેડો પકડી બેસાડી. માલણ હસીને બેઠી. મેં કહ્યું :

“ અમર બાબુ મુકદ્દમો માંડીને મિલકત લે તેમાં તારે શો લાભ ? ”

“ મારી છોકરી સુખી થાય એ. ”

“ અને મારા છોકરા વેરે તારી છોકરી પરણે તો જાણમાં બહુ દુઃખી થવાની ? ”

“ એમ તે હોય ! ગમે ત્યાં પણ મારી છોકરી સુખી થાય એટલે થયું. ”

“ તમારે પોતાને કાંઇ સુખ જોઇતું નથી ? ”

“ અમારે વળી સુખ શું ? છોકરીના સુખમાં જ અમારૂં સુખ. ”

" પહેરામણી ? "

માલણ મરક મરક હસીને બોલી :

" ખરી વાત કહું, બા ? અહીંયાં પરણવાની છોકરી હા પાડતી નથી. "

" એટલે ? શું કહે છે ? "

" અહીંની વાત નીકળતાં જ કહે છે કે આંધળીએ વળી પરણીને શું કરવું'તું ? "

" અને અમરનાથ વેરે પરણવાની વાત નીકળતાં ? "

" કહે છે કે અમરનાથને લીધે જ મારે બધાં વાનાં છે. એઓ જે કહે તે કરવું જ જોઇએ. "

" પરણનાર છોકરીની વળી હા ના કેવી ? માબાપની હા થઇ એટલે બસ. "

" રજની કાંઇ નાની છોડી નથી; વળી મારા પેટનું ફરજન નથી. વળી મિલકત તેની છે, અમારી નથી. એ અમને કાઢી મૂકે તો અમે શું કરી શકીએ ? ઉલટું, એ રાજી રહે એમ જ અત્યારે અમારે વર્તવું પડે છે. "

મેં જરા વાર વિચાર કરીને પૂછ્યું :

" રજનીને અમરનાથ મળે છે ખરા ? "

" ના, અમર બાબુ મળતા જ નથી. "

" મારી સાથે રજનીનો મેળાપ થઇ શકશે ખરો ? "

" મારી પણ એ જ મરજી છે. આપ વખતે સમજાવી પટાવીને વાત એને ગળે ઉતારી શકો. આપના ઉપર રજનીને બહુ શ્રદ્ધા છે, ભક્તિભાવ છે. "

"પ્રયત્ન કરી જોઇશ. પણ રજનીનો મેળાપ થાય શી રીતે? કાલ એને અમારે ઘેર એક વાર મોકલવાનું બનશે?"

"એમાં શો વાંધો હોય? એ તો આ ઘરનું જ ખાઇપીને મોટી થઇ છે. પણ જે ઘેર કન્યાના સગપણની વાત ચાલતી હોય તે ઘેર આમ–સગપણ થયા પહેલાં–તેનાથી અવાય ખરૂં?"

મર મૂઇ! પાછું બહાનું? શું કરવું? બીજો ઇલાજ ન જોઈ મેં કહ્યું:

"ઠીક. રજની અમારે ત્યાં આવી શકે એમ ન હોય, તો પછી હું તમારે ત્યાં આવું એવું બને?"

"એ શું બોલ્યાં? અમારાં એવાં ભાગ્ય ક્યાંથી કે આપની ચરણરજ અમારા ઘરમાં પડે!"

"સંબંધ થશે તો મારી શું–ઘણાંનીય પડશે. તું મને આજ નિમંત્રણ દઈ જા."

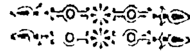
"પણ અમારે ઘેર આપને મોકલવાની બાબુ સાહેબ હા પાડશે શેના?"

"ભાયડાઓની વળી હા ના શી? બાઇડીઓની મરજી એ જ ભાયડાઓની મરજી."

માલણ હાથ જોડી નિમંત્રણ કરી, હસતી હસતી, રજા લઇ વિદાય થઇ.

પ્રકરણ ૨ જું

અમરનાથનું કથન

રજનીની મિલકત પાછી મેળવવા મેં જે આટલી મહેનત લીધી તે સફળ થઈ છે; મિત્ર બાબુવાળાઓએ મિલકત ઉપરનો હક વગર વાંધે ઉઠાવી લીધો છે. એમ છતાં પણ મિલકતનો કબજો લેવામાં આવ્યો નથી, એ સાંભળી ઘણાં દંગ થશે. હું પણ તેથી કંઈક વિસ્મિત થયો છું. મિલકત મારી નથી—હું કબજો લેનારો કોણ? મિલકત રજનીની છે, તે જો કબજો ન લે તો પછી બીજું કોઇ શું કરી શકે? પરંતુ રજની કોઇ રીતે મિલકતનો કબજો લેવા હા પાડતી નથી. કહે છે: 'આજ નહિ. બે ચાર દિ જવા દો, પછી કબજો લેશું' વગેરે. કબજો ભલે ન લે, પણ દરિદ્રની કન્યાને સાહેબી તરફ આટલો બધો અભાવ કેમ હોઇ શકે, એ હું બહુ બહુ વિચાર કરવા છતાં પણ સમજી શકયો નથી. રાજચન્દ્ર અને તેની સ્ત્રીએ પણ આ બાબતમાં રજનીને સમજાવી જોઇ; પણ રજની મિલકતનો કબજો હાલ તૂર્ત લેવા ચાહતી નથી. આનો ભેદ શો? કોને માટે મેં આટલી બધી જેહમત ઉઠાવી? એ ગમે તેમ હો, પરંતુ કંઇ પણ છેવટનો નિર્ણય કરવા માટે હું રજનીને મળવા ગયો. રજની સાથે મારા વિવાહની વાત ચાલી ત્યારથી હું તેને મળવા ઝાઝું જતો નહિ; કારણ કે હાલમાં મને જોઇ એ

કંઇક શરમાતી. પરંતુ આજે ગયા વિના ચાલે તેમ નહોતું એટલે એની પાસે ગયો. એ ઘરમાં ગમે ત્યારે જવાની મને છૂટ હતી. ત્યાં જઇને મેં જોયું તો એ દીઠામાં ન આવી. પાછો ફરતાં જોઉં છું તો રજની બીજી કોઇ સ્ત્રીની સાથે ઉપર ચડતી હતી. તે સ્ત્રીને મેં જોતાં વેંત જ ઓળખી; ઘણા દિવસથી દીઠી નહોતી છતાં જોતાં વેંત જ ઓળખી કે આ તો ગજેન્દ્રગામિની લલિતલવંગલતા.

રજનીએ જાણી જોઈને જૂનું લુગડું પહેર્યું હતું. શરમની મારી એ લવંગતાની સાથે બરાબર વાત કરી શકતી નહોતી. લવંગલતાનું હસવું સમાતું નહોતું. ક્રોધ કે દ્વેષનું કંઇ જ લક્ષણ દેખાયું નહિ.

એ હસવું ઘણા દિવસથી સાંભળ્યું નહોતું. એ હસવું તેવું ને તેવું જ હતું. પૂર્ણિમાના સમુદ્રના નાના નાના તરંગો જેવું, પુષ્પવતી વસંતલતાના આન્દોલન જેવું. તેમાંથી સુખ તૂટી તૂટીને ઝરી પડતું હતું.

હું દંગ થઇ, સજડ બની, અંદેશામાં પડી, આ વિચિત્રચરિત્ર-વાળી રમણીની માનસિક શકિતનું અવલોકન કરતો હતો. લલિત-લવંગલતા કશાથી પણ ડગતી નથી. લવંગલતા મહાન વૈભવમાંથી ઘોર દારિદ્રયમાં આવી પડી છે તો પણ તે ને તે જ સુખમય હાસ્ય. જે રજનીને લીધે આ ઘોર વિપત્તિ આવી છે, તેના જ ઘરનાં પગથિયાં ચડે છે, તેની સાથે વાતચિત કરે છે, તો પણ તે ને તે જ સુખમય હાસ્ય. આમ છતાં હું જાણું છું કે લવંગ કોઇ પણ વાત ભૂલી નથી.

હું ખસીને બાજુના ઓરડામાં ગયો. લવંગલતા પહેલાં એ જ ઓરડામાં દાખલ થઇ; અને નિઃશંક ચિત્તે, આજ્ઞા કરનારી રાજરાજેશ્વરીની પેઠે, એણે રજનીને કહ્યું :

"રજની, તું હમણાં ક્યાંક બીજે જા. તારા વર સાથે મારે ખાનગીમાં કાંઇક વાત કરવાની છે. બ્હીતી નહિ! તારો વર સુંદર છે ખરો, પણ મારા વૃદ્ધ સ્વામી કરતાં વધારે સુંદર નથી." રજની ઝંખવાણી પડી કંઇક વિચાર કરતી કરતી ચાલી ગઇ.

લલિતલવંગતા, ભ્રકુટી ચડાવી, એવું ને એવું મધુર હાસ્ય કરી, ઇન્દ્રાણીની પેઠે મારી સામે ઊભી રહી. ફક્ત એક વાર સિવાય બીજી કોઇ વાર અમરનાથને પોતાનું ભાન ભૂલેલો કોઇએ જોયો નથી. આજ ફરી વાર હું પોતાનું ભાન ભૂલ્યો. એ વખતે પણ લલિતલવંગતા; આ વખતે પણ લલિતલવંગતા. લવંગે હસીને પૂછ્યું:

"મારા મોં સામું શું જોઇ રહ્યા છો? તમે પ્રાપ્ત કરેલી સમૃદ્ધિ ખૂંચવી લેવા તો હું આવી નથી ને? ધારૂં તો એમ કરી શકું."

"તું બધું કરી શકે." મેં જવાબ આપ્યો. "પણ આ નહિ. કરી શકી હોત તો રજનીને મિલકત આપી અત્યારે પોતાને હાથે રાંધી શોકયને જમાડવાની વેતરણ ન કરત."

"એ જાણમાં બહુ વસમું લાગે એવું ધારતા હશો!" લવંગે ખડખડ હસીને ઉત્તર આપ્યો; "શોક્યને રાંધી દેવું એ મોટા દુઃખની વાત છે એ ખરૂં, પરંતુ એકાદ પહેરાવાળાને બોલાવી તમને પકડાવી દઉં તો અત્યારે પાછી એક શું, પાંચ રસોયણ રાખી શકું એમ છું."

"મિલકત રજનીની છે. મને પકડાવવાથી શું વળશે? જેની મિલકત છે તે એ ભોગવ્યા કરશે."

"તમે કોઇ કાળે પણ સ્ત્રીજાતને ઓળખી નહિ. જેને પોતે ચાહે છે તેને બચાવવા ખાતર રજની આ ઘડીએ જ મિલકત ઉપરથી હાથ ઉઠાવશે."

"એટલે કે મને બચાવવા ખાતર મિલકત તને લાંચમાં દેશે."

"એમ જ."

"ત્યારે આટલા દિવસ એ લાંચ માગી નહિ તેનું કારણ અમારાં લગ્ન નથી થયાં એ. લગ્ન થશે કે તું લાંચ માગવાની."

"તમારા જેવાં નાના મનનાં માણસો શી રીતે સમજે ? ચોરો સમજતા નથી કે પારકાના દ્રવ્યને હાથ લગાડાય નહિ. રજનીની સંપત્તિ રાખી શકાતી હોય તો પણ હું રાખું શું કરવા ?"

"તું જો એવી ન હોત તો મને એ પાપબુદ્ધિ સૂઝત કેમ ? તેં મારો આટલો અપરાધ માફ કર્યો છે, મારા ઉપર આટલો અનુગ્રહ કર્યો છે, તો તારી પાસે મારી એક ભિક્ષા છે. તું જે જાણે છે તે જો તેં બીજા કોઇને ન કહ્યું હોય તો રજનીને પણ ન કહેતી."

ગર્વિષ્ટ લવંગલતાએ ભ્રકુટી ચડાવી–કેવો સુંદર ભ્રૂભંગ !–બોલી: "હું શું ઠગારી છું ? જે સ્ત્રી તમારી વેરે પરણનાર છે તેને છાની રીતે તમારી વિરૂદ્ધમાં ભંભેરવાને શું હું તેને ઘેર આવી છું ?"

આમ કહી લવંગતા હસી. તેના હાસ્યનો મર્મ મારાથી કશો કદિ સમજાતો નથી. લવંગ ભારે ગુસ્સે થઇ હતી, પરંતુ હસવાથી બધો ગુસ્સો શમી ગયો. જાણે જળ ઉપરથી મેઘની છાયા સરી ગઇ અને તે જગાએ નિર્મેઘ ચંદ્ર પ્રકાશી રહ્યો. મને લવંગલતાનો મર્મ કદિ સમજાયો નહિ.

" ત્યારે હું રજનીની પાસે જાઉં છું." લવંગ હસીને બોલી.

" જા."

લલિતલવંગતા લલિત લવંગલતાની પેઠે ડોલતી ડોલતી ચાલી. ક્ષણેક પછી મને પોતાની પાસે તેડાવ્યો. જઇને જોઉં છું તો લવંગલતા ઉભી છે, રજની તેને પગે હાથ મૂકી રડે છે. મને જોઇ લવંગલતા બોલી :

" સાંભળો, તમારી ભવિષ્યની ભાર્યા શું કહે છે તે ! તમારી રૂબરૂ ન હોય તો આવી વાત હું સાંભળું સરખી નહિ."

મેં આશ્ચર્ય પામી પૂછયું : " શું ? "

લવંગલતાએ રજનીને કહ્યું : " બોલ તારા વર આવ્યા છે."

રજની વ્યાકુળતાથી, આંસુ ભરી આંખે, લવંગલતાના ચરણને સ્પર્શ કરી બોલી :

" મારી એટલી ભિક્ષા છે કે મારી જે કંઇ મિલકત છે—આ બાબુના પ્રયત્નથી મારી જે કાંઇ મિલકત મળી આવી છે—તે બધી હું દસ્તાવેજ કરી આપને આપી દેવા ચાહું છું તે આપ સ્વીકારો. સ્વીકારશો ખરાં ને ? "

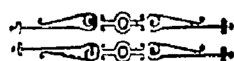
આનંદથી મારૂં અંતઃકરણ છલકાઇ રહ્યું. રજનીની ખાતર મેં જે કોશિશ કરી હતી, જે જેહમત ઉઠાવી હતી, તે સાર્થક લાગી. મને પહેલાંથી જ સમજાયું હતું અને અત્યારે વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજાયું કે રમણીમંડળમાં રજની અદ્વિતીય રત્ન છે. લવંગતાની ઝળહળ જ્યોતિ પણ તેના તેજ આગળ ઝાંખી પડી ગઇ.

હું અત્યાર અગાઉ રજનીનાં અંધ નયન આગળ આત્મસમર્પણ કરી ચૂકયો હતો; આજ તેની આગળ વણમૂલે વેચાયો. એ અમૂલ્ય રત્નથી મારી અંધારી પુરી* પ્રકાશિત કરી આ જીવન હું સુખમાં ગાળીશ. વિધાતા શું મને એ દિવસ નહિ દેખાડે ?

* ભુવન, કાયા.

=:o:=

પ્રકરણ ૩ જું

લવંગલતાનું કથન

મેં ધાર્યું હતું કે રજનીનાં આ વિસ્મયકારક વચન સાંભળી અમરનાથનું મોં અગ્નિમાં શેકેલા કેળના પાનની પેઠે કરમાઇ જશે. પણ એવું તો કાંઇ દીઠું નહિ. એનું મોં કરમાવાને બદલે ઉલટું પ્રફુલ્લ થયું. વિસ્મિત, દિઙ્મૂઢ, જે કાંઇ થવાનું તે હું જ થઇ.

મેં તો પહેલાં મજાક માની. પણ રજનીનાં આંસુ, વ્યાકુળતા અને દૃઢતા જોઇ મને પૂરેપૂરી ખાતરી થઇ કે રજની ખરા દિલથી બોલે છે. મેં કહ્યું :

" રજની ! કાયસ્થના કુળમાં તું જ ધન્ય છે ! તારા જેવી કોઇ નહિ. છતાં હું તારૂં દાન નહિ લઉં. "

" નહિ લ્યો તો હું એ બીજાને આપી દઇશ. "

" અમરનાથ બાબુને ? "

" આપ એમને બરાબર ઓળખતાં નથી. હું દઉં તો પણ તેઓ લેનાર નથી. એમ લેનારા બીજા. "

" અમરનાથ બાબુ, શું કહો છો ? " મેં પૂછ્યું.

" મારી સાથે વાત થતી નથી, હું શું બોલું ? " અમરનાથે જવાબ આપ્યો.

હું મોટી મુંઝવણમાં પડી. રજની મિલકત ઉપરથી હાથ ઉઠાવવા તૈયાર થઈ છે તે જોઇ અજબ થાઉં છું. વળી અમરનાથ, જે મિલકત પાછી મેળવવા પોતે આટઆટલું કર્યું હતું, અને જેના લોભે પોતે રજનીને પરણવા તૈયાર થયો છે, તે મિલક્ત હાથમાંથી જતી રહે છે એમ જોવા છતાં પણ, એવો ને એવો પ્રફુલ્લ છે, તે જોઇને પણ અજબ થાઉં છું!

મામલો શો છે?

મેં અમરનાથને કહ્યું: "તમે જરા બહાર જાઓ તો હું રજનીને બધી વાત ફોડ પાડીને કહું." અમરનાથ તૂર્ત જ ચાલ્યા ગયા. મેં રજનીને પૂછ્યું:

"ખરેખર, તું શું મિલક્ત આપી દેવાની?"

"હું ગંગાજળ લઇ સોગંદ ખાવા તૈયાર છું."

"હું તારૂં દાન લઉં, જો તું મારૂં કંઇક દાન લે તો?"

"ઘણું લીધું છે."

"થોડું વધારે લેવું પડશે."

"એકાદ પ્રસાદીવસ્ત્ર આપજો."

"ના, ના, એ નહિ. હું જે આપું તે લેવું પડશે."

"શું આપશો?"

"શચીન્દ્ર નામે મારો એક પુત્ર છે. હું તને શચીન્દ્રનું દાન કરીશ. તું જો એને સ્વામી તરીકે સ્વીકારીશ, તો જ હું તારી મિલકત સ્વીકારીશ."

રજની ઊભી હતી તે ધીરે ધીરે બેસી ગઇ. અંધ નયનો મીચ્યાં. તે પછી એની મીચેલી આંખોમાંથી અખંડ જળધારા

વહેવા લાગી. આંસુઓ ખાળ્યાં રહે નહિ. હું ભારે સંકટમાં પડી. રજની બોલતી નથી; ફક્ત રડે છે. મેં પૂછ્યું : "કેમ રજની? આટલી રડે છે કેમ ?"

રજની રડતાં રડતાં બોલી : "તે દિવસે હું ગંગાના જળમાં ડૂબી મરવા ગઇ હતી–ડૂબી હતી, તે શચીન્દ્રને માટે. જો કે લોકોએ મને પાછળથી બચાવી લીધી હતી. તમે જો કહેત કે તું આંધળી છે તેને હું દેખતી કરી દઉં તો હું એ માગત નહિ, હું શચીન્દ્ર માગત. શચીન્દ્ર કરતાં વધારે મારે આ દુનિયામાં બીજું કંઇ જ નથી. દેવતાની આગળ જેમ ફૂલની કળી, તેમ તેમની આગળ આ મારો પ્રાણ ! ચરણારવિન્દમાં સ્થાનક મળે કે સાર્થક બને. આંધળીના દુઃખની વાત સાંભળશો ના ?"

હું રજનીની વ્યાકુળતા જોઇ વ્યાકુળ બની બોલી :

"સાંભળીશ."

પછી રજનીએ રડતાં રડતાં હૃદય ખોલી મને બધી વાત કહી. શચીન્દ્રનો કંઠ, શચીન્દ્રનો સ્પર્શ, અંધનો રૂપોન્માદ ! પોતાનું નાસી જવું, ડૂબવું, બચવું, બધું કહ્યું. છેવટે બોલી : "લવંગ-બા, તમારે આંખો છે; આંખો હોવા છતાં આટલા પ્રેમથી ચાહી શકાય કે ?"

હું મનમાં બોલી : 'આંધળી! તું તે પ્રેમમાં શું સમજતી હતી ? તું લવંગલતા કરતાં હજાર ગણી સુખી છે.' મોટેથી બોલી : "ના રજનિ, મારા સ્વામી વૃદ્ધ છે. હું એટલું બધું ક્યાંથી જાણું ! ત્યારે તું શચીન્દ્રને પરણીશ એ નક્કી છે ને ?"

"ના"

"એમ કેમ ? ત્યારે આટલી બધી વાત કરી શું કરવા ? આટલી બધી રડી શું કરવા ?"

"એ સુખ મારા નસીબમાં નથી, માટે જ એટલી રડી."

"એટલે ? હું પરણાવી દઇશ."

"પરણાવી દઇ નહિ શકો. અમરનાથ વડે જ મારૂં સર્વસ્વ છે. અમરનાથે મારી મિલકત મેળવવા માટે જેટલું કર્યું છે તેટલું પારકાંને માટે બીજું કોઇ કરે ખરૂં ? એ પણ ન ગણું ; પરંતુ પોતાના જીવને જોખમે તેમણે મારો જીવ બચાવ્યો છે એનું કેમ ?"

રજનીએ તે હકીકત કહી. પછી બોલી :

"હું જેમના આટલા બધા ઋણમાં છું, તેઓ મારૂં જે કરશે તે મારે કબૂલ છે. તેમણે જ્યારે અનુગ્રહ કરી મને પોતાની દાસી બનાવવા ધારી છે, ત્યારે હું તેમની જ દાસી થઇશ, બીજા કોઇની નહિ."

અરે ભગવાન ! શું કરવા સંન્યાસી પાસે છોકરાનું ઓસડ કરાવ્યું ? વગરવિવાહે મિલકત તો રહે છે; રજની તો હમણા જ મિલકત દેવા તૈયાર છે. પરંતુ છટ ! રજનીનું દાન લઉં ? ભીખ માગીને પેટ ભરવું પડે એ પણ સારૂં. હું બોલી છું કે જો હું આ લગ્ન ન કરાવું તો હું કાયસ્થની દીકરી નહિ. હું આ લગ્ન હરગીઝ કરાવીશ.

મેં રજનીને કહ્યું : "ત્યારે હું તારૂં દાન નહિ લઉં. તારે ગમે તેને આપી દેજે."

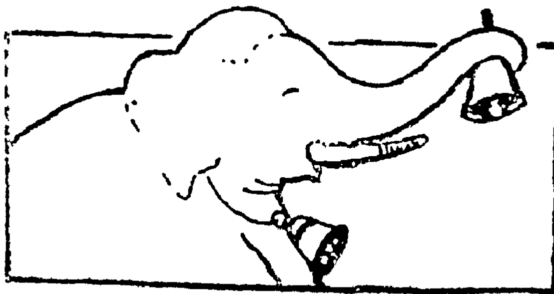
હું ઊઠી.

રજનીએ કહ્યું : " જરા બેસો. હું અમરનાથ બાબુ પાસે એક વાર આગ્રહ કરાવી જોઉં. તેમને બોલાવું છું. "

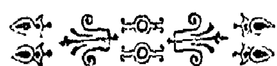
અમરનાથ સાથે ફરી એક વાર મેળાપ કરવા મારી ઇચ્છા હતી. હું પાછી બેઠી. રજનીએ અમરનાથને બોલાવ્યા.

અમરનાથ આવ્યા એટલે મેં રજનીને કહ્યું : " અમરનાથ બાબુ આ બાબતમાં આગ્રહ કરવા ચાહતા હશે, તો પણ શું તેઓ તારી હાજરીમાં બધી વાત ખુલાસાથી કહી શકશે કે ? પોતાનાં વખાણ પોતે ઊભી રહીને સાંભળતી નહિ. "

રજની ચાલી ગઇ.

પ્રકરણ ૪ થું

"તમે શું રજનીને પરણવાના ?" મેં અમરનાથને પૂછ્યું.

"હા, જરૂર."

"હજી પણ જરુર ? રજનીની મિલકત તો રજની મને આપે છે."

"હું રજનીને પરણવાનો છું, મિલકતને નહિ."

"મિલકતને માટે જ તો રજની સાથે પરણવા ધાર્યું હતું."

"સ્ત્રીનું મન આવું જ હલકું હોય છે."

"સ્ત્રીજાત ઉપર આટલી અશ્રદ્ધા ક્યારનીક થઇ છે ?"

"અશ્રદ્ધા નથી. એમ હોત તો પરણવા ઇચ્છત નહિ."

"પરંતુ વીણી વીણીને આંધળી કન્યા ઉપર આટલો અનુરાગ ક્યાંથી થયો ? એથી જ મિલકતની વાત કહેતી હતી."

"તારો વૃદ્ધના ઉપર આટલો બધો અનુરાગ શા માટે છે ? મિલકતને માટે કે ?"

"કોઇના સાંભળતાં તેના વરને બુઢ્ઢો કહેવો ન જોઇએ. મારી સાથે લડી પડવાનું કારણ ? તમે શું વાચાળ સ્ત્રીની જીભથી ડરતા નથી ?"

(પરન્તુ લડી પડવા હું ઊંડું ઊંડું ઇચ્છતી હતી.)

અમરનાથે કહ્યું : " ડરૂં છું જ તો. લેડી પડવા જેવું તો હું કાંઇ બોલ્યો નથી; એટલું જ છે કે જેમ તું મિત્રબાબુને ચાહે છે તેમ હું રજનીને ચાહું છું."

" કટાક્ષની ખુબીથી કે ?"

" ના, કટાક્ષ નથી માટે. તું જો આંધળી હોત તો વધારે સુંદર લાગત."

" એ વાત હું મારા સ્વામીને પૂછીશ ; તમને નહિ. હાલમાં તો જેમ તમે રજનીને ચાહો છો, તેમ હું પણ રજનીને ચાહું છું."

" તું પણ શું રજનીને પરણવા ઇચ્છે છે ?"

" લગભગ એવું. હું એને પોતે પરણવા નહિ તો સારે ઠેકાણે પરણાવવા, ચાહું છું. તમારી સાથે એનાં લગ્ન થવા નહિ દઉં."

" હું સુપાત્ર છું. રજનીને એવો વર બીજો મળતો નથી."

" તમે કુપાત્ર છો. હું સુપાત્ર મેળવી દઇશ."

" હું કુપાત્ર શાથી ?"

" ખમીસ કાઢીને જરા વાંસો દેખાડો જોઉં ?"

અમરનાથનું મુખ લેવાઈ ગયું–કાળું પડી ગયું. બહુ જ ખિન્ન થઇ એ બોલ્યા : " છિઃ ! લવંગ !"

મને દુઃખ થયું. પરંતુ દુઃખ દેખી હું ડગી નહિ. મેં કહ્યું : " એક વાત કહું. સાંભળશો ?"

હું વાત દાબી દઉં છું ધારી અમરનાથ બોલ્યા : "સાંભળીશ." મેં શરુ કર્યું.

"ઉગતી જુવાનીમાં લોકો મને રૂપવતી કહેતા–"

"આ જો વાર્તા હોય તો ખરી વાત કઇ?"

"આગળ સાંભળો. એ રૂપ જોઇ મુગ્ધ બની એક ચોરે મારા પિયરના જે ઓરડામાં હું એક દાસી સાથે સૂતી હતી. તે ઓરડામાં ખાતર પાડ્યું." આ વાત મેં શરુ કરી એટલે અમરનાથ પરશેવે રેબઝેબ થઇ બોલી ઉઠ્યા: "માફ કર."

મેં આગળ ચલાવ્યું: "એ ચોર ખાતર પાડી મારા ઓરડામાં દાખલ થયો. ઓરડામાં દીવો બળતો હતો. મેં ચોરને ઓળખ્યો; ગભરાઈને દાસીને ઉઠાડી. એ ચોરને ઓળખતી નહોતી. મેં અણછૂટકયે ચોરને આવકાર આપી, ધારણા દઇ, પલંગ ઉપર બેસાડયો."

"માફ કર. એ તો બધું જાણું છું."

"તો પણ એક વાર યાદ દેવાડવી સારી. ક્ષણ પછી ચોર ન જાણે તેમ મારી ઇશારત મુજબ દાસી બહાર જઇ ચોકીદારને બોલાવી લાવી, ખાતર વાળી જગ્યાએ ઊભી રહી. મેં પણ લાગ જોઈ, કામનું બહાનું કાઢી બહાર નીકળી, ઓરડાને એક જ બારણું હતું તેની સાંકળ વાસી દીધી. ખોટું કર્યું હતું?"

"આ બધું બોલે છે શા માટે?"

મેં આગળ ચલાવ્યું: "પછી ચોર બહાર કેમ નીકળ્યો તે કહો જોઉં? મેં સાદ પાડીને આજુબાજુના લોક ભેળા કર્યા. મોટા મોટા બળવાન માણસોએ આવી ચોરને પકડયો. ચોરે શરમને માર્યે મોઢું કપડાથી ઢાંકી રાખ્યું. મેં દયા આણી એના મોં ઉપરનું કપડું ખસેડાવ્યું નહિ. પરંતુ પોતાને હાથે લોઢાનો સળીઓ તપાવી એની પીઠ ઉપર લખ્યું:

'ચોર!'

"અમરબાબુ, સખત ઉનાળામાં પણ આપ અંગ ઉપરનું કપડું કાઢી સૂતા નથી ને!"

"ના."

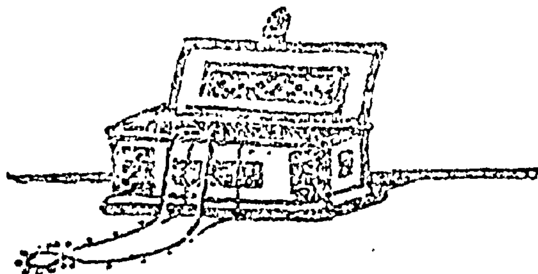
લવંગલતાના હસ્તાક્ષર ભૂંસાવાના નથી.

"રજનીને બોલાવી આ વાર્તા એને કહેવી એવી ઇચ્છા હતી. પરંતુ હવે નહિ કહું. તમે રજનીને લાયક નથી. રજની સાથે પરણવાનું માંડી વાળજો. જો નહિ વાળો તો પછી સહેજે મારે રજનીને વાત કહેવી પડશે."

અમરનાથ થોડી વાર વિચારમાં પડ્યા, પછી ખેદ સાથે બોલ્યા:

"કહેવી પડે તો કહેજે. તું કહે કે ન કહે, પણ હું જાતે આજ તેને બધું કહીશ. મારા ગુણ દોષ–બધું જાણ્યા પછી રજની મને સ્વીકારવો હોય તો સ્વીકારે, ન સ્વીકારવો હોય તો ન સ્વીકારે. હું એને છેતરીશ નહિ."

હું હસીને મનમાં મનમાં અમરનાથને હજારો ધન્યવાદ દેતી દેતી, હર્ષ વિષાદ સાથે, ઘેર આવતી રહી.

પ્રકરણ ૫ મું

શચીન્દ્રનું કથન

મિલકત ગુમાવ્યા પછી થોડે દિવસે હું એકદમ બીમાર પડી ગયો. સાહેબીમાંથી ગરીબીમાં જઇ પડવાની ધાસ્તીથી મનમાં કોઇ જાતનો વિકાર થઈ આવવાથી કે શાથી, આ બીમારી લાગુ પડી તે કહેવાનો પ્રયત્ન નહિ કરૂં. ફક્ત બીમારીનાં લક્ષણ કહીશ.

એક દિવસ સાંજ પહેલાં, તડકો નમી ગયા પછી, અગાસીમાં બેઠો બેઠો હું અધ્યયન કરતો હતો. આખો દિવસ અધ્યયન કર્યું હતું. જગતનાં દુર્બોધ ગૂઢ તત્ત્વોની સમાલોચના કરતો હતો. કશાયનો મર્મ સમજી શકાય નહિ. જેમ જેમ વાંચું તેમ તેમ વધારે વધારે વાંચવાનું મન થાય. છેવટે થાક લાગ્યો. પુસ્તક બંધ કરી હાથમાં લઇ વિચાર કરવા લાગ્યો. સહેજે નિદ્રા આવી. નિદ્રા નહિ પણ ઘેન. એ ઘેન નિદ્રાના જેવું સુખકર કે તૃપ્તિકર નહિ. થાકેલા હાથમાંથી પુસ્તક સરી પડ્યું. આંખ ઉઘાડી છે, બાહ્ય વસ્તુઓ દેખાય છે, છતાં શું દેખાય છે તે કહી શકાતું નથી. ઓચિંતું મેં દીઠું કે ત્યાં આગળ પ્રભાતના વાયુથી લહેરાતી, કલ કલ કલ નાદ કરતી નદી પથરાયલી છે; જાણે ત્યાં આગળ ઉષાના ઉજ્જ્વલ વર્ણથી પૂર્વ દિશા પ્રકાશવા માંડે છે, અને એ ગંગાપ્રવા-

હની અંદર રેતીના આરા આગળ રજની ઊભી છે! રજની જળમાં ઉતરે છે. ધીરે, ધીરે, ધીરે! અંધ છતાં વાંકી ભમ્મરવાળી; વિકળ છતાં સ્થિર; એ પ્રભાતની શાન્તિથી શીતળ બનેલી ભાગીરથીના જેવી ગંભીર, ધીર, તેમ જ એ જ ભાગીરથીના જેવી અંતરમાં દુર્જય વેગ ધરાવનારી ધીરે, ધીરે, ધીરે જળમાં ઉતરે છે. દેખાવ કેવો સુંદર! રજની કેવી સુંદર! વૃક્ષ ઉપરથી આવતી નવા મ્હોરની ખુશબો પેઠે, દૂરથી સંભળાતા સંગીતના શેષભાગ પેઠે, રજની જળમાં ધીરે, ધીરે, ધીરે, ઉતરે છે! ધીરે, રજની, ધીરે! હું તને જોઉં. અગાઉ અવગણના કરી જોઈ નહોતી, હવે એક વાર સારી પેઠે જોઇ લઉં. ધીરે, રજની, ધીરે!

મને મૂર્છા આવી. મૂર્છાનાં લક્ષણો હું જાણતો નથી. જે પાછળથી સાંભળ્યું તે કહેવાથી કાંઈ ફળ નથી. હું જ્યારે પાછો શુદ્ધિમાં આવ્યો ત્યારે રાતનો વખત હતો. મારી આસપાસ ઘણાં માણસો ભેળાં મળ્યાં હતાં. પરંતુ એ બધું કંઇ જ દીઠું નહિ. દીઠી ફક્ત એ મૃદુ મૃદુ નાદ કરતી ગંગા; અને ધીરે, ધીરે, જળમાં ઉતરતી રજની! આંખો મીચી તો ફરી દીઠી, એ જ ગંગા અને એ જ રજની; ફરી જોયું તો ફરી દીઠી, એ જ ગંગા અને એ જ રજની! બીજી દિશાએ જોઉં છું તો ફરી એ જ રજની ધી રે, ધી રે, ધી રે, જળમાં ઉતરે છે. ઉંચે જોઉં છું તો ઉંચે પણ આકાશવિહારિણી રજની ધી રે, ધી રે, ધી રે, જળમાં ઉતરે છે. બીજી તરફ મન વાળ્યું, છતાં તે જ ગંગા અને તે જ રજની! હું હાર્યો. ચિકિત્સકો મારી ચિકિત્સા કરવા લાગ્યા.

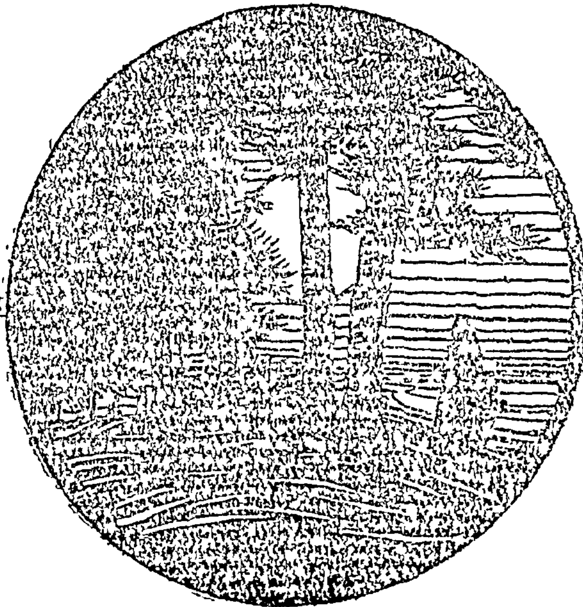
ઘણા દિવસ સુધી મારી આ ચિકિત્સા ચાલી, પરંતુ મારી આંખ આગળથી રજનીનું રૂપ પળવાર પણ અંતર્હિત થયું

રજની ધીરે ધીરે જળમાં ડૂબે છે.

નહિ. હું જાણતો નથી કે મને શો રોગ થયો છે ધારીને ચિકિત્સકો મારી ચિકિત્સા કરતા હતા. મારી આંખ આગળ જે રૂપ અહોરાત્ર નાચી રહ્યું હતું તેની વાત મેં કોઇને કહી. નહિ.

અરે ધીરે, રજની ધીરે ! ધીરે ધીરે મારા આ હૃદયમન્દિરમાં પ્રવેશ કર. આટલી ઉતાવળી કાં ? તું અંધ છે, રસ્તો અજાણ્યો છે. ધીરે, રજની, ધીરે ! નાની સરખી આ પુરી–અંધારી, અંધારી અંધારી, નિત્યઅંધકારમય ! દીપશલાકા પેઠે એમાં પ્રવેશ કરી તું એને પ્રકાશિત કર; દીપશલાકા પેઠે તું પોતે તો બળવાની, પણ સાથે સાથે આ અંધારી પુરીને પ્રકાશિત કરવાની.

પ્રકરણ ૬ ઠું

અરે ધીરે ધીરે, રજની, ધીરે ! આ પુરીને તું તારે પ્રકાશિત કર, પરંતુ આમ દાહ કરે છે શા માટે ? કોને ખબર કે શીતળ પત્થર પણ દાહ કરતા હશે ! તને તો હું પાષાણની ઘડેલી પાષાણમયી જાણતો હતો. કોને ખબર કે પાષાણ પણ દાહ કરતા હશે ! અથવા કોને ખબર કે પાષાણમાં પણ લોહના સંઘર્ષણથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થતો હશે ! તારી આરસ જેવી ધોળી, આરસ જેવા સ્નિગ્ધ દેખાવની, આરસની ઘડેલી જેવી મૂર્તિ જેમ જેમ જોઉં છું તેમ તેમ વધારે જોવાની ઇચ્છા થાય છે. દિવસે દિવસે, પલકે પલકે, જોવા છતાં પણ લાગે છે કે જોઇ ક્યાં ? ફરી જોઉ છું. ફરી ફરી જોઉં છું છતાં જોવાથી ધરાતો તો નથી.

બીમારીમાં હું ઘણું કરી કોઇની પણ સાથે વાત કરતો નહિ. કોઇ વાત કરવા આવતું એ ગમતું નહિ. રજનીની વાત હું મોએ લાવતો નહિ; પરંતુ પ્રલાપમાં શું બોલતો, શું ન બોલતો, એ યાદ આવતું નથી. પ્રલાપ ઘણુંખરૂં કાયમ રહેતો.

હું પથારી ઘણું કરી છોડતો નહિ. સૂતાં સૂતાં શું શું દેખતો તે કહી શકતો નથી. કયારેક દેખતો કે યુદ્ધક્ષેત્રમાં યુવાનોની કતલ ચાલી રહી છે; લોહીની નદી વહી રહી છે; કયારેક દેખતો કે સોનાના મેદાનમાં હીરાનાં વૃક્ષ ઉપર તારાઓનાં ઝુમખે ઝુમખાં ખીલી રહ્યાં

છે; કયારેક દેખતો કે આકાશમાર્ગે આઠ ચંદ્ર સહવર્તમાન શનૈશ્ચર મહાગ્રહ, ચાર ચંદ્ર સહવર્તમાન બૃહસ્પતિ ઉપર જોસભેર જઈ પડે છે; ગ્રહ ઉપગ્રહોના ચૂરેચૂરા થઇ જાય છે અને એ અથડાઅથડીથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિવડે એ ચૂરાઓનો જથ્થો સળગી ઉઠી, એ સળગતી હાલતમાં જ વિશ્વમંડળની ચોતરફ વેગભર ઘૂમી રહ્યો છે; કયારેક દેખતો કે આ જગત્ તેજોમય-કાંતરૂપધારી દેવયોનિની મૂર્તિઓથી ભરપૂર છે, તેઓ આકાશ માર્ગને સંતત દેદીપ્યમાન કરતી ફરતી ફરે છે; તેઓનાં અંગના સૌરભથી મારાં નાસારંધ્ર ભરાઇ જાય છે. પરંતુ ગમે તે જોઉં ને-એ સર્વની વચ્ચોવચ્ચ રજનીની તે પાષાણમયી મૂર્તિ તો ખરી જ ખરી ! હાય ! રજનિ ! પત્થરમાં આટલી આગ ?

ધીરે, રજની, ધીરે ! ધીરે, ધીરે, રજની ! આ અંધ નયનોને વિકસાવ. જો, તું મને જો, હું તને જોઉં ! આ હું જોઉં છું કે તારાં નયનકમળ ક્રમે કરી ખીલવા માંડે છે; ક્રમે ક્રમે, ક્રમે; ધીરે, ધીરે, ધીરે, નયનકમળ ખીલતાં જાય છે !

આ દુનિયામાં કોને આંખ નથી હોતી-ગાય, ઘેટાં, કુતરા, બીલાડાં, એઓને પણ આંખ હોય છે. તારે નથી શું ? નથી. નથી ? તો મારે પણ નથી. હું પણ હવે આંખ નહિ ઉઘાડું.

પ્રકરણ ૭ મું

લવંગલતાનું કથન

હું જાણતી જ હતી કે શચીન્દ્ર કાંઈક નવાજૂની કરશે—નાની ઉમ્મરમાં આટલા વિચાર શા ? બેન તો એક વાર ઝાંખીને જોતી યે નથી, ને હું કહું છું તો, હું ઓરમાન મા એટલે મારૂં કહ્યું એ માનતો નથી. આ બધા છોકરાઓને જાળવવા ભારે છે. હવે જવાબદારી જોઉં છું તો મારી છે. વૈદ્ય ડાકતર કાંઇ કરી શક્યા નહિ, તેમ કાંઇ કરી શકવાના પણ નથી. એ લોકો રોગ જ પારખી જાણતા નથી. રોગ રહ્યો મનમાં; ત્યાં હાથ જોયે, આંખ જોયે, જીભ જોયે, તેઓ શું સમજવાના હતા ? જો એ લોકો સારી પેઠે પડદા પાછળ સંતાઈને છોકરાના ચેનચાળા જોત તો તો વખતે કોક દિ રોગ પારખી શકત ખરા.

બોલે છેય શું ? “ધીરે રજની ! ” છોકરો તો એકલો પડે છે કે આ જ શબ્દો બોલે છે. સંન્યાસી મહારાજના ઉપચારથી શું આ ફળ નીપજ્યું ? મારા શા ભોગ લાગ્યા કે મેં આવું કામ કર્યું ? વારુ, રજનીને એક વાર રોગીની પાસે બેસાડી હોય તો કેમ ? ક્યાંથી બેસાડે ? હું રજનીને ઘેર ગઇ હતી તે પછી એ મારે ઘેર એક પણ વખત આવી નથી. કહેવરાવી મોકલીશ તો એ આવ્યા

વિના નહિ રહે, એમ ધારી મેં રજનીને ઘેર માણસ મોકલ્યું અને કહેવરાવ્યું કે મારે જરૂરનું કામ છે, માટે એક વાર આવી જાય.

મને વિચાર આવ્યો કે પહેલાં એક વાર શચીન્દ્રની આગળ રજનીની વાત કહાડી જોઉં; એ ઉપરથી સમજાશે કે રજનીની સાથે શચીન્દ્રના વ્યાધિને કાંઈ સંબંધ છે કે નહિ.

એટલે સુદ્ધાની વાત જાણવા માટે હું શચીન્દ્રની પાસે જઈ બેઠી. આ વાત, પેલી વાત, એમ કરતાં કરતાં મેં યુક્તિથી રજનીનો પ્રસંગ કાઢ્યો. બીજું કોઈ ત્યાં હતું નહિ. રજનીનું નામ સાંભળતાં જ છોકરો ચમકેલી હંસીની પેઠે ડોક ઉંચી કરી મારા મોં સામું જોઈ રહ્યો. મેં રજનીની ગમે તેટલી વાત કાઢી, પણ શચીન્દ્રે તેનો કશો જવાબ આપ્યો નહિ; ફક્ત વ્યાકુળ આંખે મારા તરફ જોઈ રહ્યો. છોકરો બહુ વ્યગ્ર બની ગયો. આ પાડે, પેલું તોડે, એમ કરવા મંડ્યો. મેં છેવટે રજનીનું વાંકું બોલવા માંડ્યું; જેમ કે : એ ધનની અંત્યંત લાલચુ છે, અમારા લોકના આગળના ઉપકારો તદ્દન ભૂલી ગઈ છે. આવી જાતની વાતચિતથી શચીન્દ્ર નાખુશ બની ગયો; પણ એના બોલવામાં એવું કાંઈ જણાયું નહિ.

મને ચોક્કસ સમજાયું કે આ સંન્યાસીનો કામો છે. તેઓ આ વખતે બીજે સ્થળે ગયા હતા, પણ થોડા દિવસમાં પાછા આવવાની વકી હતી. હું તેમની વાટ જોવા લાગી. પરંતુ મનમાં એમ પણ લાગવા માંડ્યું, કે તેઓ આવીનેય શું કરશે ? મેં મૂર્ખ દુરાકાંક્ષા-પરવશ સ્ત્રીએ ધનને લોભે આઘુંપાછું જોયા વગર મારી મેળે જ આ વિપત્તિ વહોરી લીધી છે. ત્યારે ધારતી હતી કે રજનીને જરૂર

દિકરાની વહુ બનાવીશ. ત્યારે કોને ખબર કે આંધળી ફૂલવાળી પણ મળવી મુશ્કેલ થશે ? કોને ખબર કે સંન્યાસીની મંત્રૌષધિથી અર્થનો અનર્થ થશે ? સ્ત્રીની બુદ્ધિ અતિશય ક્ષુદ્ર હશે એ ખબર નહિ. પોતાની બુદ્ધિના અહંકારે હું પોતે ડૂબી. મને આવી બુદ્ધિ સૂઝી એ પહેલાં હું મૂઇ નહિ કેમ ? અત્યારે એમ થાય છે કે મરૂં; પરંતુ શચીન્દ્ર બાબુને સાજા થયેલા જોયા વગર મરી શકાતું નથી.

કેટલાક દિવસ પછી પેલા સંન્યાસી ક્યાંકથી આવી પહોંચ્યા. તેમણે કહ્યું કે 'શચીન્દ્ર બીમાર છે સાંભળી હું જોવા આવ્યો છું.' કોણે એમને શચીન્દ્રની બિમારીની વાત કહી એ કાંઇ તેઓ બોલ્યા નહિ.

શચીન્દ્રની બિમારીની વાત તેમણે પહેલેથી છેલ્લે સુધી સાંભળી. પછી શચીન્દ્રની પાસે બેસી કંઈ કંઇ બાબતો પર વાત-ચિત કરવા માંડી. આ પછી પ્રણામ કરવા સારુ મેં તેમને ખંડમાં તેડાવ્યા. પ્રણામ કરી કુશળ સમાચાર પૂછી હું બોલી :

"આપ સર્વજ્ઞ છો; આપ ન જાણો એવું કંઇ જ નથી. શચી-ન્દ્રને શો રોગ છે તે આપ જરૂર જાણતા હોવા જોઇએ."

"એ વાયુરોગ છે. મટવો બહુ મુશ્કેલ છે."

"ત્યારે શચીન્દ્ર કાયમ રજનીનું નામ કેમ લીધા કરે છે ?"

સંન્યાસી બોલ્યા : "તું બાળક છે, સમજીશ ખરી ?" (સત્યાનાશની વાત ! હું બાળક ! હું શચીન્દ્રની મા છું !) "આ રોગની એક ગતિ એવી છે કે હૃદયમાં છુપાયલા અને અપરિચિત ભાવ અથવા પ્રવૃત્તિઓ પ્રગટ થઇ જાય છે; અને અતિશય બળવાન બની જાય છે. શચીન્દ્રે કોઇક વખતે અમારા લોકની દૈવવિદ્યાનું

પારખું જોવા માગ્યું, તે ઉપરથી મેં એક તાંત્રિક અનુષ્ઠાન કરેલું કે જેથી એ પોતાને જે અંતઃકરણથી ચાહતું હોય તેને સ્વપ્નામાં દેખે. શચીન્દ્રે રાતમાં રજનીને સ્વપ્નામાં જોઇ. સ્વાભાવિક નિયમ એવો છે કે જે આપણને ચાહે છે એમ આપણે જાણીએ, તેના તરફ આપણને અનુરાગ થાય છે. એટલે તે રાતે શચીન્દ્રના મનમાં રજની તરફના અનુરાગનું બીજ છૂપી રીતે રોપાયું. પરંતુ રજની આંધળી અને ગરીબ માણસની છોકરી વગેરે કારણથી એ અનુરાગ ખીલી શક્યો નહિ. અનુરાગનાં લક્ષણ પોતાના હૃદયમાં છતાં પણ શચીન્દ્રે એ વાત માની નહિ. એમ કરતાં ઘોર દારિદ્ર્યદુઃખની દહેશતથી તમે લોકો પીડાવા લાગ્યાં. સૌથી વધારે દુઃખ શચીન્દ્રને થયું. ગરીબાઇનું દુઃખ ભૂલવા માટે શચીન્દ્રે અભ્યાસમાં મન લગાડ્યું. એકચિત્ત વિદ્યાભ્યાસ કરવા માંડ્યો. એ વિદ્યાભ્યાસ વધારે પડતો થવાથી મગજ ખસી ગયું. તેથી જ આ માનસિક રોગ ઉત્પન્ન થયો. આ માનસિક રોગને આધારે રજની તરફનો, એ લગભગ વિસરાઈ ગયેલો અનુરાગ પાછો ખીલી નીકળ્યો. આ વખતે શચીન્દ્રનામાં એવી માનસિક શક્તિ નહોતી કે જેના વડે તે એ અણઘટતા અનુરાગને દબાવી દે. વળી મેં પહેલાં જ કહ્યું છે કે માનસિક પીડાને લીધે જે ગુપ્ત માનસિક ભાવનો વિકાસ થાય છે તે કાલ્પનિક બની જાય છે, અને તે વિકારનું સ્વરૂપ પકડે છે. શચીન્દ્રને એવી જાતનો આ વિકાર છે.”

મેં વ્યાકુળતાથી પૂછ્યું :

“ એનું વાળણ કઇ રીતે થાય ? ”

“ હું ડાક્તરોની વિદ્યા કંઇ જ જાણતો નથી. ડાક્તરોથી આ રોગ મટી શકે કે કેમ એ હું બરાબર કહી શક્તો નથી. પણ

ડાક્તરોએ કદિ પણ આવા રોગ મટાડ્યા હોય એવું મેં સાંભળ્યું નથી. ”

“ ઘણા ડાકતરોને દેખાડી જોયું પણ કાંઇ ફાયદો થયો નહિ.”

“ ઘણું કરી વૈદ્ય–ડાકતરનાથી કશો ફાયદો નહિ થાય. ”

“ ત્યારે શું કાંઇ ઉપાય નથી ? ”

“ કહો તો હું ઓસડ આ

“ આપના ઓસડથી બીજા કોનું ચઢે ? આપ જ અમારા ઉગારનાર છો, આપ જ ઓસડ આપો. ”

“ તું આ ઘરની ધણિયાણી છે; તું કહે કે તુર્ત ઓસડ આપું. શચીન્દ્ર પણ તારા કહ્યામાં છે. તું કહીશ કે તુર્ત શચીન્દ્ર મારૂં ઓસડ લેશે. પરંતુ એકલા ઓસડથી આરામ નહિ થાય–માનસિક રોગની માનસિક ચિકિત્સા કરવી જોઇએ. રજની જોઇએ.”

“ રજની આવશે. તેડવા માણસ મોકલ્યું છે. ”

“ પરંતુ રજનીના આવવાથી સારૂં થશે કે માઠું, એ પણ વિચારવા જેવું છે. એમ પણ બને કે શચીન્દ્રનો રજની તરફનો આ કાલ્પનિક અનુરાગ, શચીન્દ્રની રોગી અવસ્થામાં શચીન્દ્રનો અને અને રજનીનો મેળાપ થતાં ઊંડું મૂળ ઘાલી કાયમનું ઘર કરી બેસે. જો રજનીની સાથે લગ્ન ન થાય એમ હોય તો રજની ન આવે એ જ ઠીક.”

“ રજનીનું આવવું સારૂં હોય કે માઠું હોય એ વિચારવાનો વખત હવે રહ્યા નથી. આ જુઓ રજની આવે. ”

એ જ વખતે રજની એક દાસી સાથે આવી પહોંચી. અમરનાથ પણ શચીન્દ્ર બીમાર છે સાંભળી જાતે જોવા આવ્યા હતા. પોતે ઘરના બહારના ભાગમાં રહી દાસી સાથે રજનીને અંતઃપુરમાં મોકલી હતી.

===:o:===

ખંડ ૫ મો

અમરનાથનું દર્શન

અમરનાથનું કથન

પ્રકરણ ૧ લું

આ આંધળી ફૂલવાળી કોણ જાણે શી મોહિની જાણે છે! ચક્ષુમાં કટાક્ષ નથી, છતાં એણે મારા જેવા સંન્યાસીને પણ મોહિત કર્યો. મેં ધાર્યું હતું કે એક વાર લવંગલતાને ચાહ્યા પછી, ફરી કદિ કોઇને ચાહીશ નહિ. માણસનો બધો જ નકામો દંભ છે! બીજી આધી રહી, પણ સહેજે જ હું આંધળી ફૂલવાળીનાથી મોહિત થયો.

ધાર્યું હતું કે આ જીવન અમાવાસ્યાની રાત્રિના જેવું છેઃ અંધકારમાં જ વીતશે—એકાએક તેમાં ચંદ્રોદય થયો! ધાર્યું હતું કે આ જીવનસિંધુ મારે તરીને જ ઓળંગવો પડશે—એકાએક મેં મોં આગળ સોનાનો સેતુ દીઠો! ધાર્યું હતું કે આ મરુભૂમિ સદાકાળ આવું ને આવું દગ્ધક્ષેત્ર રહેશે—એકાએક રજનીએ ત્યાં નંદનવન આણી ખડું કર્યું! મારા આ સુખની હવે સીમા નથી. કાયમ અંધારી ગુફામાં રહ્યું હોય તે એકાએક આ સૂર્યકિરણથી

ઝળહળી રહેલા, તરુપલ્લવકુસુમથી શોભી રહેલા મનુષ્યલોકમાં આવી પડે, ને તેને જેવો આનંદ થાય, તેવો જ આનંદ મને થયો છે! જીંદગીભર પરાધીન, પરપીડિત, દાસાનુદાસ બની રહ્યો હોય તે એકાએક ચક્રવર્તી રાજાધિરાજ બની જાય, ને તેને જેવો આનંદ થાય, તેવો જ આનંદ મને થયો છે! રજનીની માફક જન્માંધ હોય તે એકાએક દેખતું થઈ જાય ને તેને જેવો આનંદ થાય, તેવો જ આનંદ રજનીને ચાહવાથી મને થયો છે!

પરંતુ આ આનંદનું છેવટ શું આવશે તે કહી શકાતું નથી. હું ચોર છું! મારી પીઠપર આતશને અક્ષરે લખેલું છે કે હું ચોર છું! જે દિ રજની તે અક્ષરપર હાથ મૂકીને પૂછશે કે આ શેનો દાગ છે તે દિ મારે તેને શું કહેવું? શું એમ કહેવું કે એ કંઈ નથી? એ આંધળી કંઈ જાણવાની નથી. પરંતુ જેને આધારે હું સંસારમાં સુખી થવા ચાહું છું તેને જ મારે છેતરવી? જેનાથી બને તે એમ ભલે કરે, મારાથી બન્યું ત્યારે મેં આનાથી એ વધારે બૂરૂં કામ કર્યું છે–કરીને ફળ ભોગવ્યું છે. હવે શા માટે? મેં લવંગલતાની આગળ કહ્યું હતું કે હું બધી વાત રજનીને કહીશ, પણ કહેતાં જીભ ઉપડતી નથી. હવે કહીશ.

જે દિ રજની શચીન્દ્રને જોઈ આવી તે દિ બપોર પછી હું રજનીને આ વાત કહેવા ગયો. જઈને જોઉં છું તો રજની એકલી બેઠી બેઠી રડે છે. મેં તે ક્ષણે રજનીને કાંઇ ન કહેતાં તેની માશીને પૂછ્યું કે, રજની રડે છે કેમ? તેની માશી કહે, 'કોણ જાણે? મિત્રબાબુને ઘેરથી આવી ત્યારથી રજની રડે છે.' હું પોતે શચીન્દ્રની પાસે ગયો નહોતો. મારી પ્રત્યે શચીન્દ્ર નાખુશ રહ્યા, એટલે મને જોવાથી રખેને એનું દરદ જોર કરે એ બ્હીકે હું ગયો નહોતો. રજનીને પૂછ્યું, કેમ રડે છે? રજની આંખો લૂછી ચૂપ થઈ રહી.

મને બહુ લાગી આવ્યું. મેં કહ્યું : “ જો રજનિ, તારૂં જે કાંઈ દુઃખ છે તે મને સમજાશે તો જીવને સાટે પણ હું એ ટાળીશ. તું શે દુઃખે રડે છે તે શું મને નહિ કહે ? ”

રજનીએ પાછું રડવા માંડ્યું. મહા મહેનતે પાછું રોવું રોકી એ બોલી : “ આપ આટલો અનુગ્રહ કરો છો, પણ હું એ અનુ-ગ્રહને લાયક નથી. ”

“ એ શું બોલી, રજની ? હું મનમાં જાણું છું કે હું જ તારે લાયક નથી. હું તને એ જ વાત કહેવા આવ્યો છું. ”

“ હું આપની કૃપાપાત્ર દાસી છું, મને આવી વાત શીદ કહો છો ? ”

“ સાંભળ રજની ! તને પરણી હું આ જન્મારો સુખમાં ગાળીશ એવો મને પૂરો ભરોસો છે. મારી આ આશા ભાંગશે તો, મારૂં મોત થશે. પરંતુ એ આશા ફળીભૂત થવા આડું જે વિઘ્ન છે તે હું તને કહેવા આવ્યો છું. બધું સાંભળ્યા પછી જવાબ દેજે, પહેલાં દેતી નહિ. થતી જુવાનીમાં એક દિ હું રૂપાન્ધ થઈ ઉન્મત્ત બન્યો હતો : ભાન ભૂલી જઇ મેં ચોરનું કામ કર્યું હતું. અંગે આજ પણ એનું એંધાણ છે. એ જ વાત તને કહેવા આવ્યો છું. ”

પછી ધીરે ધીરે, કેવળ ધૈર્યનું અવલંબન કરી, મેં એ કહી ન જાય એવી વાત રજનીને કહી. રજની આંધળી એટલે જ કહી શકયો. આંખે આંખ મળી હોત તો કહી શકત નહિ.

રજની ચૂપ થઈ રહી. હું પછી બોલ્યો :

“ રજનિ ! રૂપોન્માદથી ઉન્મત્ત બની થતી જુવાનીમાં એક દિ મેં આ મૂર્ખાઈનું કામ કર્યું હતું. ફરી કદિ કશો અપરાધ

કર્યો નથી. જીવનભર મેં આ એક દિવસના અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું છે. મને તું સ્વીકારીશ ખરી ? ”

રજની રડતાં રડતાં બોલી : “ આપ ભલે ને સદાકાળ લૂટારાનો ધંધો કરતા હો, આપ ભલે ને હજારો બ્રહ્મહત્યા, ગોહત્યા, સ્ત્રીહત્યા કરતા હો, તો પણ આપ મારે મન દેવતા છો; આપ મને ચરણમાં સ્થાન આપો કે હું આપની દાસી બનું. પરંતુ હું આપને લાયક નથી એ વાત આપે સાંભળવી હજી બાકી છે. ”

“ એ કેમ, રજની ? ”

“ મારૂં આ પાપી મન બીજાનું વેચાણ બન્યું છે. ”

હું ચમકી થરથરી ઉઠયો. મેં પૂછયું : “ એટલે, રજનિ ? ” રજની બોલી : “ હું સ્ત્રીજાત છું, આપની આગળ આથી વધારે બીજું કઇ રીતે કહું ? પણ લવંગબા બધું જાણે છે. આપ એમને પૂછશો તો બધી વાતથી વાકેફ થશો. કહેજો કે મેં બધી વાત કહેવા કહ્યું છે. ”

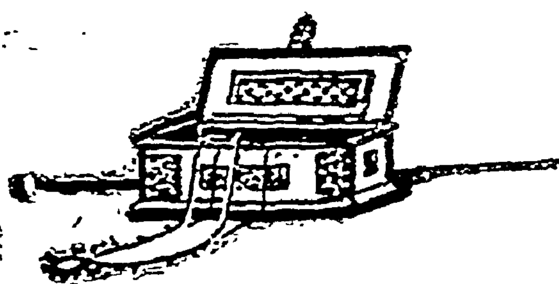
હું તૂર્ત જ મિત્રબાબુને ઘેર ગયો. કેવી રીતે લવંગની સાથે મેળાપ થયો એ વર્ણવી નજીવી બીનાથી કાળક્ષેપ નહિ કરૂં. જોઉં છું તો લવંગલતા ધૂળમાં આળોટતી આળોટતી શચીન્દ્રની ખાતર રડે છે. જતાં વાર જ લવંગલતા મારે પગે વળગી ઔર રડવા લાગી–બોલી : “ માફ કરો ! અમરનાથ, માફ કરો ! તમારા ઉપર મેં જે આટલો જુલમ ગુજાર્યો હતો તેની વિધાતા મને આ સજા કરે છે. મારા પેટના દીકરાથી વધારે વહાલો દીકરો શચીન્દ્ર જાણમાં મારે જ વાંકે જીવથી જાય છે ! હું ઝેર ખાઇને મરીશ ! આજ તમારી નજર આગળ ઝેર ખાઇને મરીશ. ”

મારી છાતી ફાટી ગઈ. રજની રડે છે. લવંગ રડે છે, આ સ્ત્રી-જનોની આંખમાંથી પાણી પડે છે. મારી આંખમાંથી પાણી પડતું નહોતું; પરંતુ રજનીની વાતથી મારા હૃદયની ભીતરથી રુદનધ્વનિ ઉઠતો હતો. લવંગ રડે છે, રજની રડે છે, હું રડું છું; અને શચીન્દ્રની આ દશા ! કોણ કહે છે કે સંસાર સુખમય છે? સંસાર અંધકારમય છે !

પોતાનું દુઃખ રહેવા દઇ પહેલાં લવંગના દુઃખની વાત પૂછી. લવંગે રડતાં રડતાં શચીન્દ્રના દરદનો હેવાલ બધોય કહ્યો. સંન્યાસીની વિદ્યાનાં પારખાંથી માંડીને તે પથારીવશ સ્થિતિમાં રજની સાથેની મુલાકાત સુધીની બધી હકીકત લવંગે કહી.

ત્યાર પછી રજનીની વાત પૂછી. મેં કહ્યું : “ રજનીએ બધી વાત કહેવા કહ્યું છે, કહે. ” લવંગે પછી રજની પાસેથી જે જે સાંભળ્યું હતું તે બધું મોકળે મને કહ્યું.

રજની શચીન્દ્રની; શચીન્દ્ર રજનીનો; વચ્ચે હું કોણ ? આ વખતે હું વસ્ત્રમાં મોં છુપાવી રડતો રડતો ઘેર આવતો રહ્યો.

પ્રકરણ ૨ જું

આ ભવના બજારમાંથી મારી દુકાનદારી ઉપાડી લેવી પડી. મારા નસીબમાં સુખ વિધાતાએ લખ્યું નથી–બીજાનું સુખ છીનવી લઉં શા માટે ? શચીન્દ્રની રજની શચીન્દ્રને સોંપી હું આ સંસાર છોડી જઈશ. આ હાટ ભાંગીશ, આ હૃદયને કબજે કરીશ; જે સુખદુ:ખથી પર છે, તેના જ ચરણમાં સર્વસ્વનું સમર્પણ કરીશ.

પ્રભો ! તને બહુ બહુ શોધ્યો. ક્યાં છે તું ? દર્શનમાં, વિજ્ઞાનમાં, તું નથી. જ્ઞાનીના જ્ઞાનમાં, ધ્યાનીના ધ્યાનમાં તું નથી. તું અપ્રમેય છે, એથી કરી તારે માટે પ્રમાણ નથી. આ ખીલું ખીલું થઈ રહેલું હૃદયકમળ જ તારૂં પ્રમાણ છે. આમાં તું આરોહણ કર. હું આંધળી ફૂલવાળીને પડતી મૂકી, તારી પ્રભાની ત્યાં આગળ સ્થાપના કરૂં.

તું નથી ? ભલે ન હો. તારે નામે હું સર્વસ્વનું સમર્પણ કરીશ. अखण्डमण्डलाकारं व्याप्तं येन चराचरं तस्मै नमः બોલી આ કલંકલાંછિત કાયાનું સમર્પણ કરીશ. તેં જે દીધું છે, તે શું તું નહિ લે ? તું લઈશ જ, નહિ તો પછી આ કલંકનો રાશિ બીજું કોણ શુદ્ધ કરશે ?

પ્રભો! તારી આગળ એક અરજ છે. આ કાયા કલંકિત કરાવી કોણે, તેં કે ના મેં? હું આ જે અસત્ અસાર છું, તેમાં વાંક કોનો, મારો કે ના તારો? મારી આ મણિયારાંની દુકાન શણગારી કોણે, તેં કે ના મેં? જે તેં શણગાર્યું છે તે તને જ દઈશ, મારે આ ધંધો હવે ન જોઈએ.

સુખ! તને સર્વત્ર શોધ્યું; મળ્યું નહિ. સુખ નથી; ત્યારે આશાનું કામ શું છે? જે દેશમાં અગ્નિ ન હોય, તે દેશમાં બળતણ ભેળું કર્યે ફળ શું?

મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે બધું તજી દઈશ.

હું બીજે દિવસે શચીન્દ્રને જોવા ગયો. જોઉં છું તો શચીન્દ્ર આગળના કરતાં વધારે સ્થિર છે – કંઈક પ્રફુલ્લ છે. તેની સાથે ઝાઝી ઘડી વાતચિત ચલાવી. હું સમજ્યો કે મારા ઉપરનો અભાવ શચીન્દ્રના મનમાંથી ખસ્યો નથી.

બીજે દિવસે વળી પાછો હું એને જોવા ગયો; દરરોજ હું એને જોવા જવા લાગ્યો. શચીન્દ્રની નબળાઇ અને બેચેની કમી થઈ નહિ. પરંતુ ક્રમે કરી સ્થિરતા આવવા લાગી. બકવાદ મટી ગયો. એમ કરતાં શચીન્દ્રની તબિયત ઠેકાણે આવી ગઈ.

રજનીની વાત એક દિ પણ શચીન્દ્રને મોંએ સાંભળી નહિ. પરંતુ આટલું જણાઈ આવ્યું કે જે દિવસે રજની આવી હતી તે દિવસથી એનું દર્દ શમતું આવતું હતું.

એક દિ જ્યારે બીજું કોઇ શચીન્દ્રની પાસે નહોતું, ત્યારે મેં ધીરે ધીરે વગરઆડંબરે રજનીની વાત કાઢી. એમ કરતાં તેના અંધાપાની વાત કાઢી. આંધળાના દુઃખની વાત કહેવા માંડી. આ

જગત્ સંસારની શોભાની ઝાંખીથી તે બેનસીબ છે, પ્રિયજનના દર્શનસુખથી તે જીવનભરને માટે બેનસીબ છે, એ બધી વાત તેની રૂબરૂ કહેવા માંડી. મેં જોયું કે શચીન્દ્રે મોં ફેરવ્યું, તેની આંખ આંસુભરી થઇ.

અનુરાગ ખરો !

પછી મેં કહ્યું : " આપ રજનીના હિતચિંતક છો. એ માટે હું એક બાબતમાં આપની સલાહ પૂછવા આવ્યો છું. રજની એક તો વિધાતાને હાથે પીડા પામી છે, તેમાં વળી મારે હાથે એથી પણ વધારે પીડા પામી છે. "

શચીન્દ્રે મારી તરફ વિકટ કટાક્ષ ફેંક્યો. મેં કહ્યું :

" આપ જો બધું ધ્યાન દઈને સાંભળો તો જ હું કહેવા માંડું. "

" કહો. "

" હું અત્યંત લોભી અને સ્વાર્થી છું. હું રજનીના ચરિત્રથી મોહિત થઈ એને પરણવા તૈયાર થયો છું. એ મારા ખાસ આભાર તળે દબાયલી છે, માટે જ એણે મારો વિચાર કબૂલ રાખ્યો છે. "

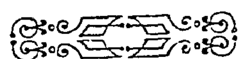
શચીન્દ્ર બોલ્યો : "પણ આ બધી વાત મને કહો છો શા માટે ?"

મે કહ્યું : " મને વિચાર કરતાં દેખાયું કે હું સંન્યાસી છું. હું દેશેદેશ ફરતો ફરૂં છું; આંધળી રજની કઇ રીતે મારી સાથે દેશેદેશ ફરશે ? હું અત્યારે ધારૂં છું કે બીજો કોઇ સદ્‌ગૃહસ્થ તેની સાથે પરણે તો બહુ સુખની વાત છે. હું તેને બીજાની સાથે વરાવવા ચાહું છું. વખતે કોઈ લાયક વર આપના ધ્યાનમાં હોય એમ ધારી આપને આટલી વાત કહું છું. "

શચીન્દ્ર કંઇક વેગની સાથે બોલ્યો : " રજનીને માટે લાયક વરની ખોટ નથી. "

હું સમજ્યો, રજનીને માટે લાયકવર કોણ છે તે.

પ્રકરણ ૩ જું

બીજે દિવસે, ફરીને હું મિત્રબાબુને મકાને જઇ ઉભો રહ્યો, ને લવંગલતાને કહેવરાવ્યું કે 'હું કલકત્તા છોડી જવાનો છું, હાલ તૂર્ત પાછો આવું એમ નથી; તું મારી શિષ્યા છે, એટલે હું તને આશીર્વાદ આપવા ઇચ્છું છું.'

લવંગલતા મને ફરી મળવા આવી. મેં તેને પૂછ્યું:

"કાલે હું જે શચીન્દ્રને કહી ગયો હતો એ તેં સાંભળ્યું છે ને?"

"સાંભળ્યું છે. તમારે તોલે કોઈ ન આવે. મને માફ કરજો; મને તમારા આવા ગુણની ખબર નહિ."

હું કાંઇ બોલ્યો નહિ; એટલે અવસર મળતાં લવંગલતાએ પૂછ્યું:

"તમે મને મળવાનું મન કેમ કર્યું છે? તમે, એમ કે, કલકત્તા છોડી જાઓ છો?"

"હા, જવાનો છું."

"શા માટે?"

"ન જાઉં શા માટે? મને જતાં વારનાર તો કોઇ નથી."

"કદિ હું વારૂં તો?"

જગત્ સંસારની શોભાની ઝાંખીથી તે બેનસીબ છે, પ્રિયજનના દર્શનસુખથી તે જીવનભરને માટે બેનસીબ છે, એ બધી વાત તેની રૂબરૂ કહેવા માંડી. મેં જોયું કે શચીન્દ્રે મોં ફેરવ્યું, તેની આંખ આંસુભરી થઇ.

અનુરાગ ખરો !

પછી મેં કહ્યું : " આપ રજનીના હિતચિંતક છો. એ માટે હું એક બાબતમાં આપની સલાહ પૂછવા આવ્યો છું. રજની એક તો વિધાતાને હાથે પીડા પામી છે, તેમાં વળી મારે હાથે એથી પણ વધારે પીડા પામી છે. "

શચીન્દ્રે મારી તરફ વિકટ કટાક્ષ ફેંકયો. મેં કહ્યું :

" આપ જો બધું ધ્યાન દઈને સાંભળો તો જ હું કહેવા માંડું. "

" કહો. "

" હું અત્યંત લોભી અને સ્વાર્થી છું. હું રજનીના ચરિત્રથી મોહિત થઈ એને પરણવા તૈયાર થયો છું. એ મારા ખાસ આભાર તળે દબાયલી છે, માટે જ એણે મારો વિચાર કબૂલ રાખ્યો છે. "

શચીન્દ્ર બોલ્યો : "પણ આ બધી વાત મને કહો છો શા માટે ?"

મે કહ્યું : " મને વિચાર કરતાં દેખાયું કે હું સંન્યાસી છું. હું દેશેદેશ ફરતો ફરૂં છું; આંધળી રજની કઇ રીતે મારી સાથે દેશેદેશ ફરશે ? હું અત્યારે ધારૂં છું કે બીજો કોઇ સદ્ગૃહસ્થ તેની સાથે પરણે તો બહુ સુખની વાત છે. હું તેને બીજાની સાથે વરાવવા ચાહું છું. વખતે કોઈ લાયક વર આપના ધ્યાનમાં હોય એમ ધારી આપને આટલી વાત કહું છું. "

શચીન્દ્ર કંઇક વેગની સાથે બોલ્યો : " રજનીને માટે લાયક વરની ખોટ નથી. "

હું સમજ્યો, રજનીને માટે લાયકવર કોણ છે તે.

થવાનો નથી; પરંતુ જો તું હવે પછી કદિ સાંભળ કે અમરનાથ દુરાચારી નથી, તો તું મારા ઉપર કંઇક-અણુમાત્ર-સ્નેહ રાખીશ ખરી?"

"તમારા ઉપર સ્નેહ રાખવાથી હું મારો ધર્મ ચૂકું."

"ના, હું એ સ્નેહનો ભિખારી હવે નથી. તારા આ સાગર સરખા હૃદયમાં મારે માટે શું આટલી સરખી જગ્યા નથી?"

"ના, નથી. જે મારો સ્વામી ન હોવા છતાં એક વાર મારા પ્રેમનો અભિલાષી બન્યો હતો તે પંડે મહાદેવ હોય, તો પણ તેને માટે મારા હૃદયમાં આટલી સરખીયે જગ્યા નથી. લોકો પંખી પાળે છે ને જે સ્નેહ રાખે છે, તે સ્નેહ પણ તમારા ઉપર મારો આ લોકમાં કદિ થનાર નથી."

વળી 'આ લોકમાં!' જવા દે–હું લવંગનું કહેવું સમજ્યો કે નહિ એ તો કોણ જાણે, પરંતુ લવંગ મારૂં કહેવું સમજી નહિ એ ચોકક્સ. પણ મેં દીઠું કે લવંગ સ્હેજ રડે છે. હું બોલ્યો:

"મારે જે કહેવું બાકી છે તે કહીને જાઉં. મારી થોડીઘણી સ્થાવર મિલકત છે, તેનો મારે ખપ નથી; તેનું હું દાન કરી જાઉંછું."

"કોને?"

"જે રજનીને પરણશે તેને."

"તમારી બધી સ્થાવર મિલકત?"

"હા. તું આ દાનપત્ર હાલમાં તારી પાસે તદ્દન છાનું રાખજે. જ્યાં સુધી રજનીના વિવાહ ન થાય, ત્યાં સુધી એની વાત બહાર ન પાડતી. વિવાહ થઇ જાય એટલે રજનીના સ્વામીને દાનપત્ર દેજે."

આટલું બોલી, લવંગલતાના જવાબની રાહ જોયા વગર, દાનપત્ર તેની પાસે નાખી હું ચાલતો થયો. હું બધો બંદોબસ્ત બરાબર કરીને જ નીકળ્યો હતો; એટલે પાછો ઘેર ન જતાં, પરભાર્યો સ્ટેશને જઇ, આગગાડીમાં બેસી, કાશ્મીર તરફ રવાના થયો.

દુકાનદારી ઉપડી ગઇ.

=:o:=

"તું મારી કોણ જે મને વાર?"

"તમે મારા કોણ, એ તો કોણ જાણે. આ લોકમાં તમે મારા કોઇ નથી. પણ જો પરલોક હોય—"

લવંગલતા આટલેથી જ અટકી ગઇ. મેં ક્ષણવાર વાટ જોઇને પુછ્યું :

"જો પરલોક હોય તો?"

"હું સ્ત્રીજાત છું. સહેજે દુર્બળ છું. મારામાં કેટલું બળ છે એ જોઇ તમારે શું કરવું છે? હું આટલું જ કહી શકું છું કે હું તમારી પરમ હિતચિંતક છું."

મને બહુ લાગી આવ્યું. હું બોલ્યો :

"હું એ વાત માનું છું. પરંતુ એક વાત મને કોઇ કાળે સમજાઈ નહિ; અને તે એ કે જો તું મારી હિતચિંતક છે તો મારે અંગે કાયમને માટે આ કલંક લખી દીધું શા માટે? આ કાંઇ ભૂસ્યું જાતું નથી. ભૂંસ્યું જાય એમ નથી."

લવંગ નીચું જોઇ રહી. ક્ષણવાર વિચારમાં પડી, પછી બોલી :

"તમે ખોટું કામ કર્યું હતું; મેં પણ બાળકબુદ્ધિથી ખોટું કામ કર્યું હતું. કોના કયા ગુન્હાની કઈ સજા, એનો ઇનસાફ કરનાર વિધાતા છે—હું ઇનસાફ કરવાની કોણ? હવે આમ પસ્તાવાનું મારે રહ્યું છે; પણ એ બધી વાત ન ઉચ્ચારવી જ ઠીક છે. તમે મને એ અપરાધની ક્ષમા આપશો?"

"તારા કહેવા પહેલાં જ મેં ક્ષમા આપી છે. પણ ક્ષમા વળી શાની? તેં ઘટતી સજા કરી હતી; તારો અપરાધ જ છે નહિ. હું હવે અહીં આવવાનો નથી; હવે કદિ તારી સાથે મારો મેળાપ

થવાનો નથી; પરંતુ જો તું હવે પછી કદિ સાંભળ કે અમરનાથ દુરાચારી નથી, તો તું મારા ઉપર કંઇક-અણુમાત્ર-સ્નેહ રાખીશ ખરી?"

" તમારા ઉપર સ્નેહ રાખવાથી હું મારો ધર્મ ચૂકું."

" ના, હું એ સ્નેહનો ભિખારી હવે નથી. તારા આ સાગર સરખા હૃદયમાં મારે માટે શું આટલી સરખી જગ્યા નથી ?"

" ના, નથી. જે મારો સ્વામી ન હોવા છતાં એક વાર મારા પ્રેમનો અભિલાષી બન્યો હતો તે પંડે મહાદેવ હોય, તો પણ તેને માટે મારા હૃદયમાં આટલી સરખીયે જગ્યા નથી. લોકો પંખી પાળે છે ને જે સ્નેહ રાખે છે, તે સ્નેહ પણ તમારા ઉપર મારો આ લોકમાં કદિ થનાર નથી."

વળી 'આ લોકમાં !' જવા દે—હું લવંગનું કહેવું સમજ્યો કે નહિ એ તો કોણ જાણે, પરંતુ લવંગ મારૂં કહેવું સમજી નહિ એ ચોક્કસ. પણ મેં દીઠું કે લવંગ સ્હેજ રડે છે. હું બોલ્યો :

" મારે જે કહેવું બાકી છે તે કહીને જાઉં. મારી થોડીઘણી સ્થાવર મિલકત છે, તેનો મારે ખપ નથી; તેનું હું દાન કરી જાઉંછું."

" કોને ?"

" જે રજનીને પરણશે તેને."

" તમારી બધી સ્થાવર મિલકત ?"

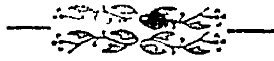
" હા. તું આ દાનપત્ર હાલમાં તારી પાસે તદ્દન છાનું રાખજે. જ્યાં સુધી રજનીના વિવાહ ન થાય, ત્યાં સુધી એની વાત બહાર ન પાડતી. વિવાહ થઇ જાય એટલે રજનીના સ્વામીને દાનપત્ર દેજે."

આટલું બોલી, લવંગલતાના જવાબની રાહ જોયા વગર, દાનપત્ર તેની પાસે નાખી હું ચાલતો થયો. હું બધો બંદોબસ્ત બરાબર કરીને જ નીકળ્યો હતો; એટલે પાછો ઘેર ન જતાં, પરભાર્યો સ્ટેશને જઇ, આગગાડીમાં બેસી, કાશ્મીર તરફ રવાના થયો.

દુકાનદારી ઉપડી ગઇ.

—:o:—

પ્રકરણ ૪ થું

આ પછી બે વર્ષે એક વખત ફરતો ફરતો હું ભવાનીનગર ગયો. સાંભળ્યું કે મિત્રકુંટુબનું કોઇક ત્યાં આવી રહેલ છે. કુતૂહળ થવાથી હું ખબર કાઢવા ગયો. બારણામાં જ શચીન્દ્રનો ભેટો થયો.

મને ઓળખતાં શચીન્દ્રે મને નમસ્કાર કરી, ભેટી, હાથ ઝાલી ઘરમાં લઇ જઇ ઉત્તમાસને બેસાડયો. ઘણી વાર સુધી તેની સાથે નાના પ્રકારની વાતચિત થઈ. તેની પાસેથી મેં સાંભળ્યું કે એ રજનીને પરણ્યો છે; પરંતુ રજની ફૂલવાળી હતી તેથી રખેને કલકત્તામાં લોકો તિરસ્કાર કરે એમ ધારી, એ કલકત્તા છોડી દઇ ભવાનીનગરમાં આવી રહ્યો છે. એના પિતા તથા ભાઈ કલકત્તામાં જ રહે છે.

મારી પોતાની મિલકત પાછી લેવા શચીન્દ્રે મને બહુ બહુ વીનવ્યો; પણ કહેવાની જરૂર નથી કે મેં એ માન્યું નહિ. છેવટે રજનીને મળવાનો એણે મને આગ્રહ કર્યો. મારી પણ એ જ ઇચ્છા હતી. શચીન્દ્ર મને અંતઃપુરમાં રજનીની પાસે લઈ ગયો.

રજનીની પાસે જતાં એણે મને પ્રણામ કરી ચરણરજ લીધી. મેં જોયું કે રજ લેતી વખતે એણે, ચરણસ્પર્શ માટે આંધળાંઓના સ્વાભાવિક નિયમ પ્રમાણે, આડો અવળો હાથ ન ફેરવતાં એકદમ મારો ચરણસ્પર્શ કર્યો. હું કાંઇક અજબ થયો.

એ મને પ્રણામ કરી ઊભી રહી; પણ મોં નીચું રાખી રહી. મારી અજાયબી વધી. આંધળાંઓની શરમને આંખમાં સ્થાન નથી. આંખે આંખ મળતાં જે શરમ ઉપજે છે તે તેમને ઉપજે એમ ન હોવાથી તેઓ કાંઈ નજર છુપાવવા મોં નીચું કરતાં નથી. મેં ગમે તે કાંઇક પૂછ્યું; રજનીએ મોં ઉંચું કરી પાછું નીચું કર્યું. મેં જોયું—નક્કી જોયું—કે આંખમાં કટાક્ષ છે!

જન્માંધ રજની શું હવે ત્યારે જોઈ શકે છે? હું શચીન્દ્રને એ વાત પૂછવા જતો હતો એટલામાં શચીન્દ્રે મને બેસવાનું આસન દેવા માટે રજનીને આજ્ઞા કરી. રજની એક શતરંજી લઇને પાથરતી હતી—જે ઠેકાણે પાથરતી હતી—તે ઠેકાણે એક નાનું સરખું પાણીનું ટીપું પડ્યું હતું. રજનીએ આસન પાથરવું રહેવા દઇ પહેલાં લુગડા વડે પાણી લૂછી લીધું. ને પછી આસન પાથર્યું. મેં આબાદ દીઠું હતું કે રજનીએ તે પાણીને અડયા વગર જ આસન પાથરવું બંધ કરી પાણી લૂછી લીધું હતું. એટલે સ્પર્શ વડે એ જાણી શકી હોય કે તે ઠેકાણે પાણી છે, એ સંભવતું જ નથી. જરૂર એ પાણી જોઇ શકેલી.

મારાથી હવે રહેવાયું નહિ. મેં પૂછ્યું: "રજનિ, તું શું હવે જોઇ શકે છે?"

રજની મોં નીચું કરી સહેજ હસીને બોલી : “ હા. ” મેં અજબ થઇ શચીન્દ્રના મોં તરફ જોયું. શચીન્દ્ર બોલ્યોઃ

“ આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે ખરૂં, પરંતુ ઇશ્વરકૃપાથી ન થઈ શકે એવું શું છે ? આપણા ભારતવર્ષમાં ચિકિત્સાને લગતી કેટલીક આશ્ચર્યજનક બાબતો હતી. એ બધાં તત્વો યુરોપિયનો લાંબો કાળ પરિશ્રમ કરવા છતાં પણ શોધી કાઢી શકવાના નથી. ચિકિત્સાવિદ્યામાં શા માટે, બધી જ વિદ્યાઓમાં આવું છે. પણ એ બધું અત્યારે લોપ પામ્યું છે. કેવળ કોઇક રડયાખડયા સંન્યાસી, ઉદાસી વગેરેની પાસે એ બધી લુપ્તવિદ્યાનો કંઇક અંશ બહુ ગુપ્ત રીતે જળવાઈ રહ્યો છે. અમારે ઘેર એક સંન્યાસી ક્યારેક ક્યારેક આવજા કરતા રહે છે. તેઓ સને ચાહતા. તેમણે જ્યારે સાંભળ્યું કે હું રજનીને પરણવાનો છું, ત્યારે તેઓ બોલ્યાઃ ‘ શુભદૃષ્ટિ* થશે શી રીતે ? કન્યા તો આંધળી છે ને ! ’ મેં મજાકમાં કહ્યું: ‘ આપ અંધાપો મટાડો. ’ તેમણે કહ્યું. ‘મટાડીશ— એક મહિનામાં. ’ ઓસડ આપી તેમણે એક મહિનામાં રજનીની આંખમાં દષ્ટિ પેદા કરી. ”

હું ઓર વધારે અજબ થઇને બોલ્યો: “ નજરે જોયું નહોત તો હું આ માનત નહિ. યુરોપીય ચિકિત્સાશાસ્ત્ર પ્રમાણે આ અસાધ્ય છે. ”

આ વાત ચાલતી હતી એવામાં એક વરસનું એક નાનું બાળક ચાલતું ચાલતું, ડોલતું ડોલતું, પડતું આખડતું, ઉઠતું ઉઠતું,

* વર કન્યાના હસ્તમેળાપ વખતની. ક્રિયાઓમાં બન્નેની દષ્ટોદષ્ટ મેળવવાની ક્રિયા બંગાળામાં કરવામા આવે છે, તેને ‘ શુભદષ્ટિ ’ કહે છે.

ગુજરાતી
સાહિત્યના
યાત્રાળુઓ

